

BORISLAV ĐUKANOVIĆ
NIKOLA ŠARANOVIĆ

RELIGIOZNOST
U CRNOJ GORI
1999. I 2016.

Borislav ĐUKANOVIĆ*, Nikola ŠARANOVIĆ**

UVOD

RELIGIJSKU identifikaciju u Crnoj Gori možemo pratiti kroz popise stanovništva 1991, 2003. i 2011, koji nam pružaju osnovne informacije o pripadnosti građana vjerama, odnosno vjerskim zajednicama.

Prema podacima iz prvog postsocijalističkog popisa 1991. godine, od 615.035 stanovnika 425.133 ili 69,12% se izjasnilo kao pravoslavci, 118.016 ili 19,18% kao muslimani i 27.153 ili 4,41% kao katolici.

Podaci iz Popisa stanovništva Crne Gore 2003. godine pružaju nam detaljniji pregled i ukazuju da se od 620.145 stanovnika njih 460.383 ili 74,23% izjasnilo kao pravoslavci, 110.034 ili 17,74% kao muslimani, 21.972 ili 3,54% kao katolici, 383 ili 0,061% kao protestanti, 58 ili 0,009% da pripada proorientalnim kultovima, 12 ili 0,001% kao judaisti, da pripada drugim vjeroispovijestima izjasnilo se 2.424 ili 0,39%, neizjašnjenih je bilo 13.867 ili 2,23%, pod rubrikom nepoznato vodi se 5.009 ili 0,80%, dok se 6.003 ili 0,96% izjasnilo da nijesu vjernici.

Popis iz 2011. godine donosi sljedeće podatke za 620.029 stanovnika: 446.858 ili 72,07% pravoslavni, 21.299 ili 3,44% katolici, 118.477 ili 19,10% muslimana, 894 ili 0,14% adventista, 451 ili 0,07% agnostika, 118 ili 0,02% budista, 1.460 ili 0,24% hrišćana, 145 ili 0,02% Jehovinih svjedoka, 143 ili 0,02% protestanata, 6.337 ili 1,02% pripada ostalim vjeroispovijestima; nije željelo da se izjasni 16.180 ili 2,61%, dok se 7.667 ili 1,24% izjasnilo da su ateisti.

Iako se prema popisnim podacima mogu pratiti određena kretanja u religioznosti stanovništva Crne Gore, u smislu povećanja/smanjenja/stagnacije broja pripadnika različitih vjera odnosno vjeroispovijesti, pojave novih vjera/vjeroispovijesti ili pak ateista, agnostika i drugih, ipak, popis stanovništva, po svojoj metodologiji, sadrži podatke o nominalnoj religioznosti i ne pruža dublji

---

* Prof. dr Borislav Đukanović, Humanističke studije, Univerzitet Donja Gorica

** Mr Nikola Šaranović, Ministarstvo pravde u Vladi Crne Gore

uvid u njen sadržaj. Drugim riječima, pruža nam sliku religijske identifikacije, spoljašnju sliku religioznosti.

Jedno od istraživanja čiji nam rezultati pružaju unutrašnju sliku religioznosti u Crnoj Gori sprovedeno je 2008. godine u okviru Evropske studije vrijednosti. Poseban značaj ovog istraživanja ogleda se u činjenici da je Crna Gora prvi put obuhvaćena ovim istraživačkim programom, koji je pokrenut 1981. godine na uzorku od 1.000 građana Evrope, a sprovodi se svakih devet godina, da bi u četvrtom talasu obuhvatio blizu 50 evropskih zemalja/regiona i 70.000 stanovnika, kao „jedinstven istraživački projekt o tome kako Evropljani misle o životu, porodici, poslu, religiji, politici i društvu” (1).

Kada je riječ generalno o religioznosti, 88% posto ispitanika se izjasnilo da vjeruje u Boga, a 87% da je religiozno, što Crnu Goru svrstava u zemlje sa najreligioznijim stanovništvom u Evropi, zajedno sa Srbijom, Bosnom i Hercegovinom, Albanijom, Makedonijom, Grčkom, Turskom, Azerbejdžanom, Gruzijom, Jermenijom, Ukrajinom, Poljskom, Letonijom i Italijom. Ne prenebregavajući razliku od 1%, može se reći da se vjerovanje u Boga i religioznost u Crnoj Gori poklapaju, posebno u poređenju sa državama okruženja i šire. Tako se, na primjer, u Srbiji 90% ispitanika izjasnilo da je religiozno, a njih 92% da vjeruje u Boga; Bosni i Hercegovini 95% je religiozno, a 96% vjeruje u Boga; u Italiji 86% je religiozno, a 91% vjeruje u Boga; u Poljskoj je 88% religiozno, a 96% vjeruje u Boga. Iz navedenih razlika može se zaključiti da religioznost podrazumijeva vjerovanje u Boga, dok vjerovanje u Boga ne podrazumijeva uvijek religioznost.

Nadalje, istraživanje pokazuje da 28% ispitanika u Crnoj Gori vjeruje u ličnog Boga, što Crnu Goru svrstava u grupu zemalja sa nižim srednjim vjerovanjem u ličnog Boga, zajedno sa Makedonijom, Hrvatskom, Bugarskom, Rumunijom, Mađarskom, Slovačkom, Bjelorusijom, Islandom, Finskom i Švajcarskom. Drastična razlika od 60% između vjerovanja u Boga (88%) i vjerovanja u ličnog Boga (28%) nije samo karakteristika Crne Gore. Ta razlika je veća u zemljama okruženja, npr. Srbiji (72%) i Bosni i Hercegovini (70%), dok je najmanja u Turskoj (8%) i Poljskoj (16%). Ova razlika sugerise da tradicionalna predstava o Bogu kao ličnosti ne dominira religijskom svijješću ispitanika koji su se izjasnili da vjeruju u Boga.

U neku vrstu duha ili životne sile vjeruje 50% ispitanika, što Crnu Goru svrstava u grupu zemalja sa visokim srednjim vjerovanjem u neku vrstu duha ili životne sile, zajedno sa: Makedonijom, Bugarskom, Rumunijom, Slovenijom, Austrijom, Švajcarskom, Bjelorusijom, Švedskom i Holandijom. Navedeni podatak ukazuje na raširenosti samtingizma (*something-ism*) vjerovanja u

nešto, kao vida religioznosti koji je veoma raširen u Evropi, čemu u prilog govore i razlike između vjerovanja u Boga i u ličnog Boga.

Da je religija važna u životu smatra 78% ispitanika; 67% smatra da je Bog važan u životu, dok 70% dobija snagu i utjehu u vjeri. Njih 62% je nešto ili vrlo zainteresovano za sveto i natprirodno, 38% vjeruje u raj, 31% vjeruje u pakao, 29% vjeruje u život nakon smrti, a 16% vjeruje u reinkarnaciju. U amajlije vjeruje 35%, u grijeh vjeruje 67%.

Da nema jedne jedine istinite religije, već da sve velike religije sadrže neke osnovne istine smatra 29% ispitanika.

S druge strane, 9% ne vjeruje ni u kakav duh ili životnu silu, što se u jednom procentu razlikuje od broja onih koji su se izjasnili da nijesu religiozni (8%), a vrlo blizu procentu ateista (5%).

Kada je riječ o obrednoj religioznosti, 8% učestvuje u vjerskim obredima jednom sedmično (nijesu uključena krštenja, sahrane i vjenčanja), 23% koji se mole Bogu izvan vjerskih obreda više od jednom nedjeljno, 11% učestvovalo je u vjerskim obredima jednom sedmično (nijesu uključena krštenja, sahrane i vjenčanja) kada je imalo 12 godina; 69% smatra da su vjerski obredi važni pri rođenju, 74% smatra da su vjerski obredi važni pri smrti, dok 76% smatra da su vjerski obredi važni pri vjenčanju. Nizak procenat učešća u vjerskim obredima, a visok procenat onih koji smatraju da su vjerski obredi važni pri ključnim životnim događajima, govori o tzv. vikarijskoj religioznosti (Grejs Dejvi).

Da može imati vezu sa svetim bez crkve/vjerske zajednice i vjerskog obreda izjasnilo se 33% ispitanika, što govori o visokom procentu vjerovanja bez pripadanja u Crnoj Gori.

I pored činjenice da se nalazi u grupi zemalja sa najreligioznijim stanovništvom, procenat od 73% ispitanika koji smatraju da vjerski poglavari ne bi trebalo da utiču na odluke vlasti, uz relativno mali procenat od 32% onih koji smatraju da crkve/vjerske zajednice daju adekvatne odgovore na društvene probleme, kao i 36% onih koji smatraju da političari koji ne vjeruju u Boga nijesu za javnu funkciju, govori o raširenoj visoko sekularizovanoj svijesti kada je riječ o položaju crkava/vjerskih zajednica u procesu odlučivanja o društvenim pitanjima. U prilog shvatanju da je religija više privatna nego javna stvar govori i da 51% smatra da crkve/vjerske zajednice daju adekvatne odgovore na moralne probleme i potrebe pojedinaca, 69% smatra da crkve/vjerske zajednice daju adekvatne odgovore na duhovne potrebe, 42% smatra da crkve/vjerske zajednice daju adekvatne odgovore na porodične probleme. Rezultati istraživanja sadrže i sljedeće podatke: 30% saglasno je sa tvrdnjom da su apsolutno jasne smjernice o tome što je dobro i zlo. Međutim, odstupanje od ovih smjernica je ponekad opravdano posebnim okolnostima; tako 43% onih koji su saglasni s

tvrdnjom da su apsolutno jasne smjernice o tome što je dobro i zlo, smatra da uvijek vrijede za sve, bez obzira na okolnosti, dok je 26% saglasno sa tvrdnjom da nikada ne mogu biti potpuno jasne smjernice o tome što je dobro i zlo, što zavisi potpuno od okolnosti.

Posebno je značajno relativno skorije istraživanje religioznosti mladih u Crnoj Gori 2010. godine (2). Istraživanje je sprovedeno na stratifikovanom uzorku od 558 mladih uzrasta od 16 do 27 godina, od čega 226 ispitanika bili pravoslavci, 149 katolici, a 186 je pripadalo islamskoj vjerskoj zajednici. Budući da je riječ o obimnom istraživanju sa obiljem vrijednih rezultata, pomenućemo samo neke važnije sintetičke pokazatelje religioznosti mladih u Crnoj Gori. Na nivou cjelokupnog uzorka čak 60,9% mladih izjasnilo se kao uvjereni vjernici, koji prihvataju sve što njihova vjera uči, a 20,6% su se deklarirali kao religiozni, ali ne prihvataju sve što njihova vjera uči. Dakle, 81,5% su u različitim modalitetima religiozni, 11,3% su neopredijeljeni, a 7,2% nereligiozni (2). Prema vrlo sličnim rezultatima u Srbiji, 81,2% ispitanika je iskazalo određeni stepen religioznosti (2, str. 198).

Rezultati po konfesionalnoj pripadnosti pokazuju određene sličnosti i razlike. Među pravoslavicima religioznih je 58,4%: 23,0% je religioznih koji ipak ne prihvataju sve što njihova vjera uči, 12% neopredijeljenih i 6,6% nereligioznih. U cjelini, među pravoslavicima je 81,4% religioznih u različitom stepenu.

Među katolicima religioznih je 58,4%: religioznih koji ipak ne prihvataju sve što njihova vjera uči je 22,8%, neopredijeljenih 13,4% i nereligioznih 5,4%.

Najzad, među pripadnicima islamske vjeroispovijesti religioznih je čak 68,4%, 22% religioznih koji ipak ne prihvataju sve što njihova vjera uči, a 11,6% je nereligioznih.

Struktura religioznosti među pravoslavicima i katolicima je vrlo slična, identična kada je riječ o religioznim, a skoro identična kada je riječ o religioznim koji ipak ne prihvataju sve što njihova vjera uči. Međutim, kod pripadnika islamske vjeroispovijesti procenat religioznih je značajno viši. Na kraju, za žaljenje je što ovo istraživanje nije reprezentativno za opštu populaciju, već samo za uži segment mladih.

Predmet istraživanja i njegova operacionalizacija

Predmet našeg istraživanja je klasična religioznost među tri dominantne religijske grupacije u Crnoj Gori: pravoslavce, katolike i muslimane. Pod pojmom „klasična religioznost” podrazumijevamo religije koje su tradicionalno

prisutne u Crnoj Gori, konfesionalno određene, monoteističke i institucionalizovane u obliku određene crkve.

Istraživanje se odnosi na mjerenje religioznosti među navedene tri konfesije istim istraživačkim instrumentima u dvije dinamičke tačke: 1999. i 2016. godine.

Najprije je neophodno opisati operacionalizaciju osnovnog istraživačkog pojma — religioznosti, koja je identična u oba istraživanja. Religioznost je definisana kao orijentacija, tj. vjerovanje u sveto — jednog Boga, koja podrazumijeva usvajanje osnovnih teoloških principa date konfesije na nivou vjere i na nivou znanja, određenu religijsku praksu, te određene šire modele ponašanja zasnovane na religijskim moralnim normama koji iz ove proističu. Time religioznost podrazumijeva četiri ključna aspekta, koji su u fokusu našeg istraživanja:

1. *vjerovanje* u sveto, tj. teološke principe koje data konfesija nalaže;
2. *praktikovanje* koje podrazumijeva religijsku praksu iskazanu u običajima i ritualima koje vjera zahtijeva;
3. *bihevioralne* obrasce koji podrazumijevaju moralne obrasce ponašanja u društvu, a koji proističu iz vjerskih učenja;
4. *teološko učenje*, kao sistem znanja koje svaka religija nudi.

Ova četiri aspekta religioznosti čine ukupnu religioznost. U oba istraživanja pod religioznošću podrazumijevamo vjerovanje pojedinca u sveto (konfesionalno određeno), poznavanje teološke doktrine određene konfesije, upražnjavanje religijskih rituala koje religija nameće, te šire modele ponašanja koji su uplivisani moralno-religijskim načelima.

Svaki od navedenih aspekata religioznosti je operacionalizovan tako što je za njega napravljena posebna skala od po deset ajtema, pri čemu svaki od deset ajtema na sintetički način mjeri jedan od aspekata religioznosti o kome je riječ (prilog upitnik, na kraju rada). Budući da je naš predmet istraživanja složen jer obuhvata tri konfesije, mi smo na osnovu razlika i sličnosti između ovih konfesija bili prinuđeni da napravimo posebne setove tvrdnji kada je riječ o ispitivanju religioznog praktikovanja, zato što je ovaj aspekt religije sasvim različit između različitih konfesija. To se takođe odnosi i na kogniciju, odnosno poznavanje teoloških doktrina, iako između pravoslavača i katolika u tom pogledu postoje i značajne sličnosti. Što se tiče ispitivanja samog vjerovanja, kao i ispitivanja bihevioralnih obrazaca koji se zasnivaju na moralno-religijskim normama, za sve tri konfesije korišćene su identične tvrdnje (skale).

Operacionalizovan pojam religioznosti je tako pretočen u odgovarajuće tvrdnje, kada je riječ o skalama vjerovanja (V-skala) religijskog praktikovanja (P-skala) i obrazaca ponašanja u društvu koji imaju religijsko uporište (B-skala).

Posljednji aspekt koji se tiče poznavanja teološke doktrine, nazvan je kognitivnom skalom (K-skala), pretočen je u odgovarajuća pitanja koja se tretiraju sa stanovišta teološke doktrine ispitanika. U odgovaranju ispitanika na ova pitanja (vidjeti prilog — upitnik na kraju rada) konsultovani su vrhovni religijski i crkveni autoriteti jer je pitanje teološke doktrine i njenog tretmana u smislu kriterijuma koje postavlja crkva, upravo u ingerencijama same crkve, a ne u našem sociološkom mišljenju.

Ciljevi istraživanja

Prvo istraživanje religioznosti sprovedeno je 1999. godine. Sa potpuno identičnim skalama istraživanje je ponovo sprovedeno 2016. godine jer su ove skale pokazale izvanredna metrijska svojstva. U tom pogledu nije nam poznato da postoji iole sličan konstrukt religioznosti u regionu.

Istraživački ciljevi u drugom istraživanju vrlo su slični prvom, s tom razlikom što su kod svakog istraživačkog cilja analizirane sličnosti i razlike u rezultatima istraživanja u dvije navedene dinamičke tačke — 1999. i 2016. godine. Osnovni istraživački ciljevi svrstani su u nekoliko cjelina.

1. Mjerenje stepena religioznosti na nivou čitave Crne Gore, tj. na nivou uzoraka 1999. i 2016. godine.

2. Mjerenje stepena religioznosti za posebne konfesije 1999. i 2016. godine.

3. Mjerenje stepena religioznosti u njenim posebnim aspektima, tj. skalama za uzorak iz 1999. i za uzorak iz 2016. godine.

4. Ispitivanje strukture religioznosti na nivou cjelokupne populacije pripadnika tri konfesije 1999. i 2016. godine primjenom metode faktorske analize.

Instrument istraživanja

Instrument istraživanja priložen je na kraju rada, tako da ga ovdje nećemo posebno opisivati. O osnovnom sadržaju skala religioznosti već je bilo riječi.

U upitniku (prilog na kraju rada) su najprije postavljena pitanja kojima su tražene informacije o osnovnim socijalno-demografskim, sociološkim i socijalno-ekonomskim obilježjima ispitanika.

Ovom prilikom važno je istaći neke karakteristike procesa konstrukcije skala, što ovo istraživanje klasične religioznosti kod nas čini jedinstvenim. U dosadšnjim istraživanjima nije bilo sistematičnijih pokušaja da se različiti aspekti religioznosti mjere posebnim skalama. Skale religijskog ponašanja i religijskog vjerovanja standardno se koriste u istraživanjima religioznosti. U tom pogledu nešto

je specifičnija skala religijskog ponašanja. Njom smo nastojali da ispitamo koliko su ispitanici zaista spremni da se u nekim važnim životnim sferama ponašaju u skladu sa religijskim načelima. Možda, na prvi pogled, u periodu naglašene sekularizacije, koja veoma relativizuje religijsko-etička načela, ovakva skala izgleda pomalo anahronično. Međutim, naše je uvjerenje da upravo zbog slabljenja vjere u klasičnom smislu, kao i religijskog praktikovanja, stvarna religioznost bi morala u sebe da uključi ovaj aspekt religioznosti, i da se kroz načine realnog ponašanja koje za osnov uzimaju moralne principe sa religijskom osnovom, ovo mora i pojaviti. Manje bitan, iako ne beznačajan, činilac uvođenja ove skale jeste značaj islamskog teološkog nasljeđa za upravljanje svakodnevnim životnim aktivnostima.

U procesu konstrukcije tri skale najprije smo odredili ključne aspekte praktikovanja, vjerovanja i ponašanja za svaku religijsku grupaciju, polazeći od teorijskih saznanja i empirijskih istraživanja, uglavnom domaćih istraživača. Poseban problem je bio da takve zajedničke aspekte, kao svojevrzne zajedničke imenitelje, nađemo za sve tri religijske grupacije kada je riječ o vjerovanju (V-skala) i ponašanju (B-skala). Zatim smo za svaki aspekt produkovali nekoliko tvrdnji, koje su sadržajno različite. U prosjeku, u prvoj fazi konstrukcije svaka skala imala je oko trideset tvrdnji. Poslije dugotrajnog kritičkog preispitivanja svaku skalu smo sveli na oko 20-ak tvrdnji. Kod skale religijskog vjerovanja i ponašanja nastojali smo da za sve tri religijske grupacije ostanu istovjetne tvrdnje, što naravno nije bilo moguće sa skalama religijskog praktikovanja i znanja.

Jedan od ključnih razloga nesumnjivo uspješne konstrukcije skala bio je u tome što smo se u konačnom odabiru tvrdnji u to vrijeme oslonili na vrhovne crkvene autoritete u Beogradu, na čemu smo im veoma zahvalni. Zahvaljujući ljubaznosti pokojnog profesora Radovana Bigovića (za pravoslavnu), pokojnog nadbiskupa France Perka (za katoličku) i pokojnog muftije Hamdije Jusufspahića (za muslimansku) bilo je moguće izdvojiti po deset tvrdnji za svaku skalu, sa kojima se ušlo u istraživanje 1999. godine, a koje su u neizmijenjenom obliku primijenjene i u istraživanju 2016. godine.¹

Na kraju, važno je napomenuti da smo u konstrukciji skala nastojali da direktno ili indirektno uključimo sve one bitne aspekte religioznosti koji se u različitim definicijama religioznosti domaćih i stranih autora smatraju važnim za određenje dimenzija institucionalne religioznosti. Detaljan prikaz ovog problema zahtijevao bi veliki prostor koji ovom prilikom nemamo, već ćemo to uraditi kada budemo izradili cjelovitu monografiju o institucionalnoj religioznosti u Crnoj Gori.

¹ U istraživanju 1999. godine u svim fazama učestvovao je prof. dr Miloš Bešić.

Uzorci

Prvo istraživanje religioznosti u Crnoj Gori sprovedeno je na uzorku od 646 lica. Ciljnu grupu su predstavljali svi punoljetni građani Crne Gore, sposobni da samostalno odgovaraju na postavljena pitanja.

Projektovanim uzorkom planirano je da se ispita 650 ispitanika, što znači da realizacija od 646 ispitanika obuhvata 99% planiranog uzorka. Uzorak je stratifikovan teritorijalno, podjelom opština Crne Gore u tri grupe: primorske opštine, opštine centralnog teritorijalnog područja i preostale opštine, koje predstavljaju preostalo područje.

Plan uzorka predvidio je primjenu dvoetapnog izbora, pri čemu su u prvoj etapi birane opštine, a u drugoj etapi u izabranim opštinama su birani punktovi na kojima su anketari obavili intervjuisanje lica izabranih za uzorak. Izbor opština je vršen namjerno, s ciljem da uzorak obuhvati dovoljan broj ispitanika iz svake od tri najbrojnije vjerske zajednice u Crnoj Gori. Alokacija uzorka po teritorijalnim područjima nije sprovedena proporcionalno, već se pribjeglo optimalnoj alokaciji koja više odgovara ciljevima ovakve vrste istraživanja. Zbog toga je broj ispitanika u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore značajno manji (156 lica umjesto 229 koliko mu je tada pripadalo po prostornoj alokaciji), dok je u primorskim opštinama situacija obrnuta (256 ispitanika u odnosu na 142 koliko pripada ovom području pri strogo proporcionalnoj alokaciji).

Struktura lica obuhvaćenih uzorkom, po vjeroispovijesti, opravdava namjeran izbor opština, pošto je od anketiranih 106 katoličke vjeroispovijesti, 187 islamske, a 353 pravoslavne. Približne proporcije ovih konfesija mogu se utvrditi, pošto je ovo obilježje ispitivano Popisom stanovništva iz 1991. godine. Prema popisnim podacima, na teritoriji Crne Gore evidentirano je 615.035 lica (ukupno stanovništvo) od čega je 118.016 islamske vjeroispovijesti, 27.153 katoličke, a 425.133 pravoslavne. Neopredijeljenih je 180, onih koji su se izjasnili da nijesu vjernici je 9.850, a nepoznato je 24.843. Preostalih 9.860 lica pripada ostalim vjerskim zajednicama.

U svakom slučaju, Popis je pokazao da se većina Crnogoraca i Srba izjašnjava kao pravoslavni. Muslimani i veći dio Albanaca pripadaju islamskoj vjeri, dok etničku bazu katolika sačinjavaju Hrvati i dio Albanaca (mahom iz Primorja). Stoga je bilo neophodno da se ovakva proporcionalna zastupljenost različitih konfesionalnih grupa u konstrukciji uzorka „ispegla” namjernim odabirom opština. Tako se narušavanjem proporcionalnosti postiglo da sve značajne religijske grupacije budu u dovoljnoj mjeri zastupljene u uzorku, a da se pritom

ipak održi elementaran odnos dominacije, u smislu brojnosti jednih grupacija u odnosu na druge.

Drugim istraživanjem, koje je sprovedeno u prvoj polovini 2016. godine, obuhvaćeno je 878 ispitanika. Kriterijumi za izbor drugog uzorka bili su slični kao u prvom. Plan uzorka je takođe predvidio primjenu dvoetapnog izbora, na istim osnovama kao i u prvom istraživanju. Izbor opština je takođe vršen namjerno, s ciljem da se uzorkom obuhvati dovoljan broj ispitanika iz svake od tri najbrojnije vjerske zajednice u Crnoj Gori. Međutim, za ovo istraživanje nijesu obezbijedena niti minimalna finansijska sredstva, već su ga studenti i studentkinje društvenih nauka sprovedli volonterski, zbog čega je u našem uzorku značajno više onih sa visokim obrazovanjem, a značajno manje onih sa nepotpunom osnovnom i osnovnom školom. Iako je u uzorku nešto više žena nego u opštoj populaciji (53 : 47), reprezentativnost prema polu, pa i starosti je prihvatljiva.

U našem uzorku pravoslavaca je 565 (64,6%), pripadnika islamske vjeroispovijesti 168 (19,2%) i katolika 141 (16,1%). Broj katolika je namjerno povećan da bismo imali kritičnu masu za statističke analize.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

NAJPRIJE nas je interesovao intenzitet religioznosti na nivou ukupnih uzoraka, a zatim po pojedinim konfesijama. Religioznost kao sintetički pokazatelj u oba istraživanja mjerena je tako što smo na osnovu ukupnih skorova skala formirali tri stepena religioznosti (niska, srednja i visoka). Ti skorovi se mogu kretati od minimalno 40 do maksimalno 170 poena (na tri skale po 50 poena i na kognitivnoj 20 poena). Četrdeset bi tako označavalo najnižu moguću religioznost, a 170 najvišu moguću, koje se u realnosti praktično ne javljaju.

Ispitanici koji su imali ukupan skor do 96 poena svrstani su u grupu „niske religioznosti”, oni koji imaju skor od 97 do 137 poena spadaju u grupu „srednje religioznosti”, dok ispitanici sa skorom koji je viši od 137 poena pripadaju grupi koja se smatra „visokoreligioznom”. Primjenom ovakvih kriterijuma dobijena je distribucija religioznosti prema konfesionalnim grupama i na nivou ukupnih uzoraka

Tabela 1. Religioznost konfesionalnih grupa i na nivou ukupnih uzoraka 1999. i 2016. godine

	Religioznost							
	Niska		Srednja		Visoka		Ukupno	
	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.
Pravoslavci	111 31,6	141 24,9	201 57,3	345 61,0	39 11,1	80 14,1	351 100,0	566 100,0
Katolici	17 16,3	20 14,3	70 67,3	92 65,7	17 16,4	28 20,0	104 100,0	140 100,0
Muslimani	5 2,7	19 11,3	95 51,1	67 39,9	86 46,2	82 48,8	186 100,0	168 100,0
Ukupna religioznost	133 20,7	180 20,6	366 57,1	504 57,7	142 22,2	190 21,7	641 100,0	874 100,0

Iz tabele 1 uočavaju se vrlo slični rezultati ukupne religioznosti 1999. i 2016. godine. Petina ispitanika pokazuje nisku religioznost u oba vremenska presjeka, blizu 60% srednju, a nešto preko petine visoku. U cjelini, distribucije su

nagnute značajno udesno — prema višim vrijednostima. Ako se podsjetimo da je minimum 40 poena, a maksimum 170, onda aritmetička sredina od 117,1 za 1999. godinu i skoro identičan rezultat za 2016. godinu od 116,46 ukazuju na zakrivljenost prema višim vrijednostima i na opštu visoku religioznost stanovništva Crne Gore.

Kada se rezultati posmatraju prema konfesijama i, posebno, prema skalama, uočavaju se izvjesne razlike u dva vremenska presjeka, iako neke osnovne konfesionalne razlike u pogledu intenziteta religioznosti ostaju.

Prvo što možemo uočiti je da su pravoslavci u cjelini relativno najmanje religiozni; skoro trećina ih je u 1999. godini niskoreligioznih (vidjeti tabelu 1), a četvrtina u 2016. godini, dok je 2016. došlo je do malog povećanja onih sa srednjom, a nešto osjetnije onih sa visokom religioznošću — za petinu.

Katolici su religiozniji od pravoslavaca, a u odnosu na 1999. procenat visokoreligioznih povećao se skoro za petinu (tabela 1).

Muslimani pokazuju relativno najveće promjene. Iako su značajno religiozniji od obje hrišćanske konfesije, pogotovu od pravoslavaca, broj niskoreligioznih se u relativnom iznosu značajno povećao na račun smanjenja srednjerelegioznih, dok se procenat visokoreligioznih neznatno povećao (vidjeti tabelu 1). Muslimani su najviše doprinijeli blagom smanjenju ukupne religioznosti, iako ostaju religijska grupacija sa najjačim intenzitetom religioznosti.

Intenzitet religioznosti za tri konfesije po pojedinim skalama 1999. i 2016. godine

Ranije je bilo rečeno da svaka skala ispituje poseban aspekt religioznosti. Budući da smo religioznost operacionalizovali u četiri segmenta, za njeno ispitivanje kreirane su četiri skale. Tako svaki aspekt religioznosti jeste predstavljen svojom skalom. Pretpostavka je bila da između ovih aspekata (skala) religioznosti, mora da postoji korelacija, čime se omogućava da se religioznost može sintetički izraziti kao zbir na rezultatima sve četiri skale. Ova pretpostavka, kao što će se kasnije vidjeti, potvrđena je, osim kada je riječ o skali ispitivanja „znanja” vlastite teološke doktrine. Rezultati svake skale predstavljaju zbir aritmetičkih sredina pojedinačnih ajtema koji tu skalu reprezentuju, dok ukupna religioznost predstavlja zbir rezultata sve četiri skale. U oba istraživanja korist ćemo nazive četiri skale na sljedeći način:

V-skala, koja mjeri u kom stepenu ispitanici vjeruju u sveto;

B-skala, koja mjeri u kom stepenu su ispitanici razvili modele ponašanja u društvu, koji izvire iz moralnog aspekta religije;

P-skala, koja mjeri stepen religijskog praktikovanja, tačnije: u kojoj mjeri ispitanici upražnjavaju ponašanja uobičajena za komunikaciju sa „svetim”;

K-skala, koja mjeri u kom stepenu ispitanici poznaju teološku doktrinu vlastite religije.

Tabela 2. Aritmetičke sredine skala religioznosti i ukupne religioznosti za tri konfesije 1999. i 2016. godine

	Skale religioznosti									
	V		B		P		K		Ukup	
	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.
Pravoslavci	33,17	36,06	35,64	35,53	25,85	27,68	13,56	11,85	108,2	111,1
Katolici	35,84	40,53	37,29	37,71	29,14	30,62	14,63	12,64	116,9	121,5
Muslimani	42,89	42,72	41,98	40,92	35,31	36,03	13,78	12,17	134,0	131,4
Ukupno	36,43	37,88	37,75	36,87	29,13	29,73	13,80	11,99	117,1	116,4

Kao što smo istakli, tri skale imaju maksimalno mogućih 50 poena. Ovo je sasvim jasno budući da je za svaku skalu konstruisano deset ajtema sa ordinarnim skalama od 1 do 5. Tako da ukoliko na jednoj skali ispitanik zaokruži sve petice, to znači da je postignut maksimum od 50 poena. Nasuprt tome, ako zaokruži sve jedinice, minimalni skor je 10 poena.

Jedino K-skala ima 20 poena. Prije svega, uočljivo je da sve tri skale, a pogotovu skale religijskog ponašanja i religijskoj vjerovanju, imaju aritmetičke sredine znatno iznad prosjeka, te presudno doprinose visokom intenzitetu religioznosti među crnogorskim stanovništvom u cjelini u oba istraživanja. Takođe se u oba istraživanja jasno uočava tendencija da pripadnici sve tri konfesije najslabije poznaju teološku doktrinu vlastite religije.

Očigledno je da između skala i konfesija postoje značajne razlike. Najviši skorovi su na skali religijskog ponašanja — B-skali i skali religijskog vjerovanja — V-skali, pri čemu su razlike na ove dvije skale i u istraživanju iz 1999. i u istraživanju iz 2016. godine minimalne (vidjeti tabelu 2). U istraživanju iz 1999. neznatno ima veći skor skala religijskog ponašanja, a u istraživanju iz 2016. religijskog vjerovanja. Međutim, te razlike u svakom istraživanju ponašanja, kao i između njih, nijesu značajne. Mnogo je važnije istaći da je klasična religioznost najizraženija u aspektu ponašanja u svakodnevnom životu, koja svoje principe crpe iz etičke dimenzije religije, gotovo jednako kao i u pogledu vjerovanja u religijske dogme. U nešto manjoj mjeri je važno i religijsko praktikovanje, ali je svakako važna komponenta ukupne religioznosti (vidjeti tabelu 2). Ukupan skor od 29,13 je za 7 do 8 poena manji od ukupnih skorova sa

skala religijskog ponašanja i vjerovanja u 1999. godini, a za čitavih 10 poena veći od ukupnog skora religijskog praktikovanja pravoslavaca, a za nešto više od 6 poena veći i od katolika za 1999. godinu (tabela 2). Ovo znači da su muslimani 1999. nešto manje religiozni u praktikovanju religijskih rituala u odnosu na svoju vjeru i opšte moralno-religijske principe koje su prihvatili, ali su još uvijek religiozniji od katolika, a naročito pravoslavaca kada je riječ o religijskom praktikovanju.

Rezultati na K-skali 1999. nedvosmisleno ukazuju da ispitanici iz sve tri konfesije ne poznaju dovoljno vlastitu teološku doktrinu. Ukupan skor od 13,80 je bliži neznanju (10) nego znanju (20). Između svih konfesija razlika je mala (tabela 2) te se jedino katolici nešto manje razlikuju od muslimana i pravoslavaca, što znači da oni nešto bolje poznaju vlastitu teološku doktrinu. K-skala pokazuje da ona nije presudna za intenzitet religioznosti; ona očigledno nije nužan kompozit visoke religioznosti.

Vidjeli smo da je uprkos ovim značajnim razlikama između različitih skala religioznosti opšta religioznost ostala vrlo slična 2016. u odnosu na 1999. godinu. Međutim, održale su se osnovne tendencije razlikovanja između skala, gdje skale religijskog vjerovanja i ponašanja imaju i dalje prosječno najviše skorove, a skala religijskog znanja i dalje belježi relativno najniže opšte skorove. Međutim, unutar skala došlo je do izvjesnih promjena, naročito kod hrišćana. Najuočljivijaa razlika je da je opšti skor skale vjerovanja među katolicima porastao skoro za 5 poena i dosta se približio muslimanima, dok je 1999. bio znatno bliži pravoslavicima. Druga značajna promjena je povećanje opšteg skora na skali religijskog vjerovanja pravoslavaca za skoro 3 poena. Ove dvije glavne promjene uslovile su povećanje opšteg skora religioznosti katolika za skoro 5 poena, a pravoslavaca za tri poena. Istovremeno, došlo je do izvjesnog povećanja opšteg skora na skali religijskog praktikovanja, relativno najviše kod pravoslavaca, a zatim katolika, a najmanje kod muslimana, iako su ta povećanja osjetno manja nego kada je riječ o opštem skor skale vjerovanja za katolike, a djelimično i pravoslavce. Zanimljivo je da je inače najniži skor skale znanja u sve tri konfesije u 2016. godini nastavio i dalje da pada (tabela 2), prvenstveno kod katolika i pravoslavaca, za blizu 2 poena, a nešto manje kod muslimana.

U cjelini, relativno najmanje promjene u opštim skorovima skala u odnosu na istraživanje iz 1999. godine pokazuju muslimani. Oni pokazuju smanjenje opšteg skora na skali religijskog ponašanja od jednog poena i na skali znanja od jednog i po poena, što je uslovilo pad ukupnog skora religioznosti za oko dva i po poena.

Bez obzira na ove promjene, muslimani su i dalje najreligiozniji u Crnoj Gori, a pravoslavci najmanje religiozni. Međutim, desila se i jedna izmjena u odnosu

na 1999. godinu: katolici su 1999. godine prema opštem skoru religioznosti bili bliži pravoslavcima, a 2016. godine nalaze se gotovo na sredini između muslimana i pravoslavaca, neznatno bliži muslimanima. Ova značajna promjena nastala je kao rezultat povećanja opšte religioznosti katolika, ali i pravoslavaca, naročito na skali vjerovanja, što je uslovalo ovo relativno smanjenje religioznosti između hrišćana i muslimana.

Razlike među tri konfesije u istraživanju 2016. godine

Već smo pomenuli da su u istraživanju 1999. godine muslimani bili najreligioznija grupacija u Crnoj Gori, a zatim katolici, dok su pravoslavci bili najmanje religiozni. Katolici su po intenzitetu religioznosti bili bliži pravoslavcima nego muslimanima. Inače, religioznost na nivou cjelokupnog uzorka bila je dosta visoka.

U istraživanju 2016. godine opšta religioznost se nije značajnije promijenila, ali je došlo do izvjesnih pomjeranja zbog povećanja opšte religioznosti pravoslavaca, a naročito katolika, zbog čega su se katolici po intenzitetu religioznosti našli na sredini između pravoslavaca i muslimana, a 1999. su bili osjetno bliži pravoslavcima.

Da bismo ispitali razlike između konfesija u pogledu intenziteta religioznosti, kako na nivou ukupne religioznosti, tako i po skalama religioznosti, primijenili smo ANOVA. Na osnovu F-testa razlike među konfesijama u pogledu opšte religioznosti su statistički visoko značajne ($F = 46,126$; $p = 0,000$).

Prema očekivanju, pravoslavci su značajno manje religiozni od katolika ($I-J = -10,05174$; $p = 0,000$), a pogotovu od muslimana ($I-J = -20,20460$; $p = 0,000$). Pored toga što su značajno religiozniji od pravoslavaca, katolici su značajno manje religiozni od muslimana ($I-J = -10,15286$; $p < 0,000$), a muslimani su, kao što smo vidjeli, značajno religiozniji i od pravoslavaca i od katolika.

Slične tendencije ispoljavaju se i kada je riječ o pojedinim skalama religioznosti. U pogledu religijskog vjerovanja među konfesijama postoje statistički značajne razlike ($F = 34,795$; $p = 0,000$).

Pravoslavci su značajno manje skloni religijskom vjerovanju od katolika ($I-J = -4,34235$; $p = 0,000$) a pogotovu od muslimana ($I-J = -6,19062$; $p = 0,000$). Katolici su skloniji religijskom vjerovanju od pravoslavaca, ali se od muslimana u tom pogledu značajno ne razlikuju.

Među konfesijama postoje statistički značajne razlike u svakodnevnom ponašanju inspirisanom moralno-religijskim načelima vlastite konfesije ($F = 27,914$; $p = 0,000$).

Pravoslavci su značajno manje skloni svakodnevnom ponašanju u skladu sa moralno-religijskim načelima vlastite religije od katolika (I-J = -2,17469; p = 0,006), a u još većoj mjeri od muslimana (I:J = -5,38923; p = 0,000). Kao što smo naveli, katolici su značajno skloniji poštovanju religijsko-moralnih normi u svakodnevnom ponašanju od pravoslavaca, a značajno manje od muslimana (I-J = -3,21454; p = 0,001). Najzad, muslimani se u svakodnevnom ponašanju značajno više rukovode moralno-religijskim načelima vlastite religije nego i pravoslavci i katolici.

Među konfesijama postoje statistički značajne razlike u pogledu religijskog praktikovanja vlastite religije (F = 55,361; p = 0,000). Pravoslavci su značajno manje skloni religijskom praktikovanju nego katolici (I-J = -2,85762; p = 0,001) i muslimani (I-J = -8,33414; p = 0,000). Katolici su značajno skloniji religijskom praktikovanju vlastite religije nego pravoslavci, a značajno manje nego muslimani (I-J = -5,47657; p = 0,000). S druge strane, muslimani su skloniji religijskom praktikovanju i od pravoslavaca i od katolika.

U pogledu poznavanja religijske doktrine vlastite religije među pripadnicima različitih konfesija nijesu utvrđene statistički značajne razlike (F = 1,827; nije značajan).

Svi nalazi ANOVE su u skladu sa ranije iznesenim rezultatima. Činjenica da su muslimani značajno skloniji ponašanju u skladu sa moralno-religijskim načelima vlastite religije nego i katolici i pravoslavci svjedoči da u svim ključnim aspektima religioznosti muslimani pokazuju najizraženiji intenzitet religioznosti u oba istraživanja.

Korelacija između skala

Da bismo procijenili metrijska svojstva skale ukupne religioznosti, koja je sinteza četiri podskale (V, B, P I K), izvršili smo korelaciju podskala sa ukupnom religioznošću. Korelacije će biti prikazane osim između četiri skale koje mjere ukupnu religioznost i između svake pojedinačne skale i ukupne religioznosti i to na nivou ukupnog uzorka i sve tri konfesije.

Prilikom prikaza rezultata neophodno je istaći da su u istraživanju 1999. godine u interkorelacionoj analizi uključene i korelacije same skale sa ukupnom religioznošću, što je dovodilo do artificijelnog povećanja korelacionog koeficijenta naprosto zato što je skala dio konstrukta ukupne religioznosti, a svaka korelacija skale sa samom sobom je najveća moguća i iznosi 1.

Generalno, iz tabele 3 se vidi da su korelacije ukupnih skorova između svih skala koje mjere ukupnu religioznost 1999. i 2016. veoma visoke, sa izuzetkom

Tabela 3. Korelacije ukupnih skorova četiri skale ukupne religioznosti za 1999. i 2016. godinu i korelacije skala religioznosti sa ukupnom religioznošću 1999. godine

Skale religioznosti	Skale religioznosti							
	V	V	B	B	P	P	K	K
	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.
V	1,0000	1,000	0,8078	0,767	0,6608	0,631	0,2017	0,263
B	0,8078	0,767	1,0000	1,000	0,5811	0,628	0,2329	0,198
P	0,6608	0,631	0,5811	0,628	1,0000	1,000	0,2252	0,294
K	0,2017	0,263	0,2329	0,198	0,2252	0,294	1,0000	1,000
Ukupna rel.	0,9274		0,8924		0,8438		0,3443	

K-skale. Korelaciju skala sa ukupnom religioznošću prikazali smo samo za 1999. godinu, uz sva ograničenja koja smo ranije naveli.

U oba istraživanja skale ukupne religioznosti međusobno visoko koreliraju; značajnost razlika je svuda na nultom nivou. Osjetno slabije korelacije tri druge skale imaju sa skalom znanja — K-skalom u oba istraživanja. Ovo praktično znači da, ukupno posmatrano, skala koja mjeri ukupnu religioznost ima odlična metrijska svojstva i da je veoma konzistentna i relijabilna. Svaka podskala (izuzev K-skale) u suštini omogućava da se religioznost mjeri samo na osnovu nje, imajući u vidu da su korelacije izuzetno visoke.

Visoke korelacije između V, B i P-skale u oba istraživanja potvrđuju naše uvjerenje da se religioznost može shvatiti kao kompleks povezanosti vjerovanja, upražnjavanja religijskih rituala i običaja i društvenog ponašanja koje u osnovi ima teološko-moralne principe. Tako se slobodno može reći da religioznost predstavlja jednu složenu cjelinu ova tri aspekta religioznosti, tj. vjerovanja, ponašanja i praktikovanja.

Kada se porede korelacije dva istraživanja, rezultati su dosta slični. Doduše, zapaža se da je povezanost između religijskog vjerovanja i ponašanja u 2016. neznatno niža nego 1999. godine, ali i dalje veoma visoka i signifikantna. S druge strane, u 2016. godini bilježimo nešto veće korelacije između skale znanja i praktikovanja i skale znanja i ponašanja. Da li to ukazuje na tendenciju smanjenja velikih razlika između osnovnog kompozita religioznosti i skale znanja, teško je reći. Možda je riječ o tome da sa procesom sekularizacije jača kognitivna na račun emocionalne dimenzije religioznosti. Međutim, ove razlike su suviše male da bi nam davale za pravo da izvodimo tako smjele zaključke.

Skale religijskog vjerovanja i ponašanja međusobno najbolje koreliraju u oba istraživanja, a sa skalom praktikovanja nešto slabije, iako i dalje veoma visoko.

Na osnovu prezentovanih rezultata mogli bismo pretpostaviti da skala vjerovanja čini najznačajniju, najrepresentativniju skalu zato što u istraživanju iz

1999. godine ona ima najviše korelacije sa ukupnom religioznošću, što je možda artefakt činjenice da ova skala ulazi u kompozit ukupne religioznosti i podiže koeficijent korelacije. No, bez obzira na tu činjenicu, korelacije ove skale sa ostale tri su relativno najveće, iako nijesu mnogo veće od skale religijskog ponašanja.

Vjerovanje u „sveto” je osnovni sinonim za religioznost, te se svka religija, prije svega, može prepoznati na osnovu ovog aspekta. Ova skala, a zatim skala religijskog ponašanja, mogu biti pojedinačno supstituti za mjerenje ukupne religioznosti kada je to iz finansijskih razloga ili vremenskih ograničenja neophodno brzo uraditi.

Sasvim je, međutim, drugačija situacija sa K-skalom. Ona iskazuje slabe korelacije sa svim preostalim skalama, kao i sa ukupnom religioznošću. Iako se, na osnovu statističke značajnosti, može reći da veza postoji, korelacije su ipak višestruko slabije nego što je to slučaj sa svim ostalim korelacijama unutar modela mjerenja religioznosti. Na osnovu toga može se zaključiti da ne postoji direktna veza između kognitivnog i ostalih aspekata religioznosti, niti je poznavanje teološke doktrine ključni činilac religioznosti. Nepoznavanje teoloških principa na kojima počiva vlastita religija nije prepreka da budemo religiozni. Svaki napad na religiju sa stanovišta racionalnih argumenata za vjernike je sasvim nerazumljiv i, po pravilu, osuđen na neuspjeh. Ono što religioznog čovjeka čini zaista religioznim prvenstveno je vjera u „sveto”, ponašanje u društvenom životu koje u stvarnosti ovaploćuje „sveto”, kao i skup rituala i običaja kojima pojedinac oživljava „sveto” u religijskoj praksi. Znanje ostaje u sjenci religioznosti.

Mogli bismo zaključiti da na osnovu rezultata oba istraživanja, bez obzira na izvjesne manje razlike, sve tri skale (V, B, P) mogu pojedinačno mjeriti ukupnu religioznost, a ne samo dimenzije religioznosti na koje se svaka skala posebno odnosi. Analiziraćemo da li postoje značajnije razlike u korelacijama skale među tri konfesije.

Pravoslavci. U istraživanjima iz 1999. i 2016. godine korelacije na nivou čitavog uzorka odslikavaju i korelacije među pravoslavicima (tabela 4). Te su korelacije u prvom istraživanju izraženije kada se posmatraju sa ukupnom religioznošću 1999. godine, a u izvjesnoj mjeri i kada se posmatraju korelacije tri skale u dva istraživanja, izuzev skale znanja.

Katolici. U istraživanju 1999. godine korelacije skale za katolike su slične, iako niže nego kod pravoslavaca. Međutim, u drugom istraživanju 2016. došlo je i do izvjesnih promjena (tabela 5). Korelacija između skale religijskog vjerovanja i znanja kod katolika je 2016. osjetno veća nego 1999, a osjetnije je porasla i korelacija između praktikovanja i znanja (tabela 5). Katolička

Tabela 4. Korelacije ukupnih skorova skala 1999. i 2016. i korelacije skala sa ukupnom religioznošću 1999. godine za poduzorak pravoslavaca

	Skale religioznosti							
	V	V	B	B	P	P	K	K
Skale relig.	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.
V	1,0000	1,000	0,8118	0,771	0,7300	0,689	0,2553	0,236
B	0,8118	0,771	1,000	1,000	0,6541	0,666	0,2655	0,170
P	0,7300	0,689	0,6541	0,666	1,000	1,000	0,2562	0,260
K	0,2553	0,236	0,2655	0,170	0,2562	1,000	1,0000	1,000
Ukupna religiozn.	0,9466		0,9067		0,8486		0,3802	

Tabela 5. Korelacije ukupnih skorova skala 1999. i 2016. i korelacije skala sa ukupnom religioznošću 1999. godine za poduzorak katolika

	Skale religioznosti							
	V	V	B	B	P	P	K	K
Skale relig.	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.
V	1,0000	1,000	0,7753	0,647	0,5992	0,597	0,2550	0,432
B	0,7753	0,647	1,0000	1,000	0,4834	0,567	0,3156	0,243
P	0,5992	0,597	0,4834	0,567	1,0000	1,000	0,2151	0,304
K	0,2550	0,432	0,3156	0,243	0,2151	0,304	1,0000	1,000
Ukupna religiozn.	0,9175		0,9101,		0,8222		0,3971	

crkva više od ostalih hrišćanskih crkava nastoji da vjernike upozna sa teološkom doktrinom korišćenjem raznovrsnih medija, prilagođenih polnim, starosnim, obrazovnim i drugim potrebama vjernika i nastojanjem da se teološka doktrina praktično primijeni putem obavezujućih religijskih rituala. To je samo jedna od strategija kojima Katolička crkva nastoji da odgovori izazovima ubrzanih procesa sekularizacije. Ako ih ne može zaustaviti, nastoji da ih primjenom različitih strategija, u koje ovom prilikom ne možemo detaljnije ulaziti, bar uspori.

Muslimani. Za razliku od pravoslavaca, korelacije među ukupnim skorovima skala religioznosti slabije su izražene. Kao i ostale dvije hrišćanske konfesije, najjače su korelacije između V i B-skale, što ukazuje da su vjervanje u „sveto” i društveno ponašanje u skladu sa moralno-religijskim načelima teološke doktrine najznačajniji aspekti religioznosti. Ono što je zajedničko muslimanima sa ostale dvije konfesije, kada je riječ o istraživanju iz 1999. godine, jeste da sve tri skale (V, B i P) visoko koreliraju sa ukupnom

Tabela 6. Korelacije ukupnih skorova skala 1999. i 2016. i korelacije skala sa ukupnom religioznošću 1999. godine za poduzorak muslimana

	Skale religioznosti							
	V	V	B	B	P	P	K	K
Skale relig.	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.	1999.	2016.
V	1,0000	1,000	0,6766	0,771	0,4247	0,405	0,0869	0,289
B	0,6766	0,771	1,0000	1,000	0,3617	0,466	0,1459	0,279
P	0,4247	0,405	0,3617	0,466	1,0000	1,000	0,2338	0,425
K	0,0869	0,259	0,1459	0,279	0,2338	0,425	1,0000	1,000
Ukupna religiozn.	0,8022		0,7688		0,8147		0,3465	

religioznošću u oba istraživanja. Međutim, u istraživanju iz 2016. godine dolazi do značajnog porasta korelacije između skala religijskog praktikovanja i religijskog znanja. Javljaju se slične promjene kao i kod katolika, gdje je praktikovanje pod sve većim uplivom poznavanja teološke doktrine. Budući da je islam i praktična filozofija svakodnevnog života, nastojanje da se boljim poznavanjem teološke doktrine poveže sa svakodnevnim religijskim praktikovanjem nije neočekivano.

Imajući u vidu da je stepen ukupne religioznosti najveći kod muslimana, a najmanji kod pravoslavaca, s obzirom na prezentovane podatke između skala kojima se religioznost mjerila u ovim istraživanjima, može se ipak reći da je religioznost najkonzistentnija kod pravoslavaca. Drugim riječima, najniži stepen religioznosti pravoslavaca u odnosu na druge dvije konfesije praćen je najkonzistentnijom religioznošću u strukturalnom smislu, budući da su svi ključni aspekti religioznosti kod pravoslavaca najskladnije i najčvršće vezani u kompozit religioznosti. Što se muslimana tiče, može se reći da su oni iskazali najviši stepen religioznosti, ali ova religioznost ne počiva na naročitom strukturalnom skladu, te s aspekta povezivanja različitih aspekata religioznosti kod muslimana ne postoji naročita harmonija.

Više puta isticanu veliku pouzdanost kompozita od tri skale (V, B i P), gdje svaka pojedinačno može u određenim uslovima da mjeri ukupnu religioznost, provjerili smo i primjenom Krombahove alfe. Ona za skalu religijskog vjerovanja u posljednjem istraživanju 2016. godine iznosi čak 0,962, za skalu religijskog ponašanja 0,907, a religijskog praktikovanja 0,973. Sve to ukazuje da su naše skale veoma pouzdani instrumenti za mjerenje pojedinačnih aspekata ili ukupne religioznosti, čak i da uzmemo metrijske kriterijume koji se postavljaju za psihološke testove.

Struktura religioznosti pravoslavaca u istraživanju 1999. godine

Strukturu religioznosti ispitivali smo primjenom faktorske analize. Izvedena je faktorska analiza za sve tri religijske grupacije pojedinačno, najprije na podacima istraživanja iz 1999. godine, a zatim na podacima istraživanja iz 2016. godine. Prvo ćemo izvršiti poređenja svake religijske grupacije u ova dva istraživanja, kako bismo utvrdili da li je u strukturi religioznosti došlo do promjena u datoj religijskoj grupaciji, a na kraju ćemo analizirati strukturalne sličnosti i razlike između konfesija.

Osnovni cilj svih ovih procedura je da se ispita na koji su način naši teorijski aspekti religioznosti, tj. vjerovanje, ponašnje, praktikovanje i znanje koji su uobličeni u odgovarajućim skalama, međusobno povezani kada se primijeni faktorska analiza kao metoda koja ispituje strukturu religioznosti na jedan neutralan statistički način, koji nije ni u kakvom odnosu sa teorijskim premisama (osim što operiše ajtemima koji su dati). Na ovaj način možemo govoriti o strukturi religioznosti, ali ne u smislu analitičko-teorijskog pristupa, kako je dato po skalama, već u smislu realnog povezivanja svih datih ajtema koji mjere ukupnu religioznost, čime se dobija slika o strukturi religioznosti, na način na koji religijska svijest zaista postoji u društvenom životu. Faktorsku analizu nismo mogli da primijenimo na čitav uzorak, već je to bilo neophodno za svaku konfesiju pojedinačno, zato što P-skala i K-skala, tj. po deset ajtema koji operacionalizuju ove skale, nijesu identične za sve religijske grupacije, već su upravo sasvim različite za svaku konfesiju. U faktorskim analizama za tri konfesije u istraživanju iz 1999. godine učestvuju svih 40 ajtema sa četiri skale, a u faktorskim analizama u istraživanju iz 2016. godine svih 30 ajtema sa tri skale, bez 10 ajtema sa skale religijskog znanja, naprosto zato što su jedino na ovoj skali odgovori binarni, te nijesu prihvatljivi u faktorskoj analizi. U svim slučajevima primijenjena je najprije IMAGE analiza, koja pokazuje da se ukupna religioznost svodi na jedan do dva faktora, a zatim i OBLIMIN rotacija kojom smo htjeli da pokažemo na koje aspekte se religioznost dijeli. U prikazima faktorskih analiza daćemo obje varijante.

IMAGE analizom je ekstrahovano osam faktora kada je riječ o pravoslavcima, a mi dajemo samo prikaz prvog faktora zato što je on jedino interpretabilan, a takođe on povlači daleko najviši procenat varijanse. U okviru ovog faktora statističku vrijednost je iskazalo 26 varijabli, tako da je sasvim razumljivo da ostali faktori nijesu mogli da dođu do izražaja. Ovakav rezultat IMAGE analize potvrđuje da se o religioznosti može govoriti kao o jednom jedinstvenom fenomenu, zato što se čitav ovaj faktor može označiti kao **religioznost**. Pri tome je u ovoj situaciji dat skup od 26 varijabli kojima se religioznost kao

Tabela 7. IMAGE struktura matrice za pravoslavce za 1999. godinu

Ajtemi	Saturacije na prvom interpretabilnom faktoru
V 8	0,9033
V 3	0,8998
V 2	0,8926
V 7	0,8894
V 4	0,8861
V 10	0,8804
V 9	0,8642
B 6	0,8615
V 1	0,8438
V 6	0,8207
B 4	0,8204
B 7	0,7512
B 9	0,7405
V 5	0,7348
B 2	0,6993
P 4	0,6651
P 1	0,6512
B 1	0,6234
B 8	0,6064
P 5	0,5993
B 10	0,5891
P 7	0,5853
B 3	0,5828
P 8	0,5050
P 6	0, 4793
P 2	0,4754

jedinstven fenomen može i mjeriti. U okviru ovog faktora, ukoliko se uporedi rezultat sa tri skale koje su predstavljale našu analitičko-teorijsku platformu, može se izvesti niz zaključaka.

Prvo, svih deset ajtema koji se tiču vjerovanja (V-skala) nalaze se u okviru ovog faktora sa veoma visokim statističkim vrijednostima. To znači da je skala vjerovanja bila najznačajnija za ispitivanje religioznosti, a ovo se moglo i vidjeti na osnovu korelacija među skalama.

Drugo, deset ajtema koji spadaju u aspekt društvenog ponašanja na osnovu moralno-religioznih normi (B-skala) uključene su u faktor, sa takođe visokim statističkim vrijednostima. Iz faktora o kome je riječ, a iz B-skale je ispala

tvrdnja B 5 (korelacija za ovu tvrdnju na prvom faktoru je 0,3648) koja glasi: „Drugim ljudima treba pomoći pod cijenu vlastitog žrtvovanja”. Ovaj humanistički aspekt vlastite religioznosti, koji se tiče „žrtvovanja”, nije u okvirima cjelovitog fenomena religioznosti, makar kada je o pravoslavcima riječ. Treba imati u vidu da u definiciji ajtema nije navedeno kojim ljudima treba pomoći (a u skladu sa teološkim učenjem), što je vjerovatno kod velikog broja ispitanika označavalo mogućnost pomaganja nekim osobama X, pri čemu se oni nije su mogli saglasiti da se žrtvuju u tom pravcu.

Treće, 7 ajtema iz P-skale, koja mjeri religioznost sa stanovišta poštovanja i realizacije onih ponašanja koja su ritualnog i običajnog karaktera, pojavili su se na faktoru. Pri tome su iz faktora I, a iz ove skale ispale tvrdnje P3 (0,3665), P9 (0,3157) i P10 (0,3329). Na osnovu vrijednosti datih u zagradama može se vidjeti da su sve tri tvrdnje bile relativno blizu da se ostvare na faktoru „religioznost”. Te tvrdnje — pitanja glase: „Da li se ispovijedate?”; „Da li čitate vjersku literaturu?” i „Da li ste uključeni u aktivnosti vaše Crkve?”. Očito da ova tri aspekta religijskog praktikovanja kod pravoslavaca nijesu čvrsto vezana u kompozit religioznosti.

Četvrto, niti jedan ajtem iz skale religijskog znanja (K-skale) nije se pojavio na prvom faktoru, što dokazuje tezu da poznavanje religijske doktrine nije sastavni dio religioznosti.

Peto, generalno se može zaključiti da se rezultati IMAGE analize u potpunosti poklapaju sa našom interpretacijom, da je religioznost u suštini kompozit između vjerovanja, društvenog ponašanja u skladu sa teološko-religijskim načelima i religijskog praktikovanja, sa malim odstupanjima kada je riječ o četiri ajtema (jednog iz B-skale i tri iz P-skale), mada su i ovi ajtemi bili relativno blizu da uđu u kompozit, tj. da se pojave na prvom faktoru, a na osnovu statističke značajnosti.

Dok je IMAGE analizom čitav fenomen religioznosti dat u jedinstvu, prikazujući da postoji povezanost između tri aspekta religioznosti koje smo teorijско-analitički dali, OBLIMIN je rotacija matrice kojom smo željeli da uvidimo na koji način se taj cjeloviti fenomen (religioznost) može vidjeti sa stanovišta njegove strukture. Kada je riječ o pravoslavcima, struktura je data u tabeli 8.

OBLIMIN je izdvojio 8 faktora, s tim što je moguće interpretirati 5.

Prvi faktor nosi najviši procenat varijanse, što se može vidjeti u tabeli 9.

Prvi faktor je izrazito dominantan kada se pogleda matrica faktorskog modela (tabela 8). On je što se tiče pravoslavaca dominantniji nego kada je riječ o preostale dvije religijske grupacije, kao što ćemo kasnije vidjeti. Prvi faktor istovremeno okuplja i najveći broj tvrdnji sa najvećim opterećenjima. Na ovom faktoru izdvojila se cjelokupna skala vjerovanja, pri čemu ajtemi sa ove skale

Tabela 8. OBLIMIN rotacija matrice za pravoslavce 1999. godine

Ajtemi	Faktor I	Faktor II	Faktor III	Faktor IV	Faktor V
V 7	0,8711				
V 4	0,8335				
V 10	0,8061				
V 3	0,7970				
V 2	0,7946				
V 9	0,7772				
V 8	0,7402				
V 6	0,7058				
V 1	0,6326				
V 5	0,6110				
B 6	0,5958				
B 4	0,4660				
B 1		0,6005			
B 5		0,4962			
B 2		0,4862			
B 3		0,4606			
B 7		0,4594			
B 9		0,4057			
P 2			0,6669		
P 3			0,6174		
P 7			0,4726		
P 10			0,4167		
P 1				-0,6824	
P 4				-0,6304	
P 6				-0,6013	
P 5				-0,5705	
K 3					0,5485
K 2					0,5053

imaju najveća opterećenja. Zanimljivo je da najveća opterećenja imaju tvrdnje 7, 4, 10 i 3 (sa V-skale). Ove tvrdnje ukazuju na religijsku utemeljenost ljudske prirode i ljudskog bivstvovanja. Ove tvrdnje pokreću krajnja pitanja samog života čovjeka i njegovog smisla, te nije nimalo slučajno što su ove tvrdnje stub vjerovanja i cjelokupne religioznosti. Osim svih tvrdnji iz V-skale, na ovom faktoru su se izdvojile i dvije tvrdnje iz B-skale (B 6 i B 4). U prvoj tvrdnji se kaže da se svaki posao uspješno može obaviti samo uz božju pomoć, a u drugoj se insistira na vaspitanju djece u skladu sa božjim zakonima. Očito je da ova dva

Tabela 9. Faktori, procenat ukupne varijanse i kumulativna varijansa u istraživanju 1999. godine kod pravoslavaca

Faktori	?	Procenat ukupne Varijanse	Kumulativni procenat varijanse
Faktor I	14,8672	37,2	37,2
Faktor II	1,2025	3,0	40,2
Faktor III	1,2069	3,0	43,2
Faktor IV	0,6636	1,7	44,9
Faktor V	0,9284	2,3	47,2

aspekta religijski inspirisanog ponašanja kod pravoslavaca jesu najčvršće povezani sa vjerovanjem. To znači da pravoslavci svoju vjeru u Boga u društvenom životu prvenstveno povezuju sa božjom pomoći u obavljanju važnih poslova i sa vaspitanjem djece. Generalno, pak se ovaj faktor može nazvati „Vjerovanje u sveto”, sa primjesama navedenih aspekata društvenog ponašanja, koje proističu iz te vjere, te se sa ovom nalaze u direktnoj vezi. Na ovaj način se još jednom potvrđuje da je vjera osnovni stub oko koga se gradi jedna religija.

Na drugom faktoru se izdvojilo šest tvrdnji sa osjetno manjim opterećenjima nego što je to slučaj na prvom faktoru. Imajući u vidu da ovaj faktor objašnjava znatno niži procenat varijanse (10 puta manji), može se reći i da je njegov značaj znatno manji za religioznost u odnosu na prvi faktor. Imajući u vidu da se na ovom faktoru izdvojilo šest tvrdnji iz B-skale, koje se tiču ponašanja u društvu, ovaj faktor se može nazvati „Društveno ponašanje u skladu sa religijskim normama”. Imajući u vidu da su dvije, vidjeli smo, fundamentalne tvrdnje iz B-skale otišle na prvi faktor, a šest na drugi, može se reći da su dvije tvrdnje iz B-skale izvan religijske svijesti. To su tvrdnje u kojima se u prvom slučaju govori o preljubi kao grijehu prema božijim zakonima, a u drugom da treba izbjegavati sve pjesme, knjige i muziku koje na bilo koji način vrijeđaju Boga. Očito je da su ova dva područja religioznosti u društvenom životu marginalna za ovaj fenomen, te da se s aspekta ovih modela ponašanja klasična religioznost udaljava od svog bića. Može se reći da se ovi aspekti ponašanja u društvu izdvajaju iz koncepta života savremenog čovjeka, zato što su restriktivna, frustrirajuća i netolerantna prema svim modernim shvatanjima i društvenom životu koji objektivno postoji.

Treći faktor takođe nije naročito značajan, kako zbog procenta varijanse koji je obuhvatio, tako i zbog malog broja varijabli koje ga čine, te malih opterećenja na ovim varijablama. Ovaj faktor je okupio četiri tvrdnje iz P-skale, te se na njemu izdvajaju ponašanja koja se tiču religijskog praktikovanja, a mi smo ga nazvali „Religijsko praktikovanje”. Tvrdnje koje je ovaj faktor izdvojio odnose se na odlazak na nedjeljnu liturgiju, ispovijedanje, dnevne molitve i

uključenje u aktivnost crkve. Ovo su područja koja bi trebalo da predstavljaju visok stepen religioznosti, pa je ovaj faktor nastao povezivanjem onih ispitanika koji su izuzetno religiozni i ističu se u religijskom praktikovanju u ova četiri oblika praktikovanja. Budući da sam faktor u ukupnoj matrici nije naročito značajan, to znači da ovaj aspekt duboke religioznosti i nije naročito prisutan, ali ipak postoji kao strukturalni model veoma religioznih ljudi.

Četvrti faktor kao i prethodna dva nije naročito značajan s obzirom na broj varijabli, njihova opterećenja i procenat varijanse koji obuhvata. Međutim, interesantan je zbog toga što su opterećenja na ovom faktoru negativna. On je, takođe, kao i prethodni faktor obuhvatio tvrdnje iz P-skale, te se tiče religijskog praktikovanja. Te tvrdnje su: P1, P4, P5 i P6. Imajući u vidu da su opterećenja negativna, to znači da je ovaj faktor nastao obuhvatom „ateista”, tj. onih koji ne upražnjavaju date oblike religijskog praktikovanja, a koji su, može se reći, sveopšte prihvaćeni u pravoslavlju kao tradicionalni i kulturni modeli ponašanja, koji ne moraju imati snažnu pozadinu. Tvrdnje koje su se izdvojile odnose se na krštenje djece u crkvi, vjenčavanje u crkvi, zvanje popa na opijelo i krsnu slavu. Može se reći da su ovo ponašanja koja i „najblaži” vjernici upražnjavaju iz tradicionalnih razloga. To znači da je negativno određenje prema ovim aspektima religijskog praktikovanja na ovom faktoru rezultat onog malog broja ateista, koji nijesu prihvatili ove modele ponašanja. Da je taj broj mali vidi se iz prostih distribucija odgovora na ova pitanja, a takođe i na nivou značaja samog faktora. Da je riječ o „nereligioznosti” može se zaključiti i na osnovu negativne korelacije između ovog i svih ostalih faktora (tabela 10). Tako ćemo ovaj faktor nazvati „Nereligioznost”. Peti faktor je najmanje značajan i sa stanovišta broja varijabli koje ga sačinjavaju, te opterećenja tih varijabli, kao i sa stanovišta procenta varijanse koji je odnio taj faktor. On je obuhvatio samo dvije tvrdnje iz skale znanja (K-skala) i to tvrdnje K2 i K3, koje se odnose na znanje koje je treće lice Svetog Trojstva i ko je Gospod Isus Hrist. Ova postavljena pitanja za svakog ko pripada pravoslavnoj kulturi i nijesu naročito teška, bez obzira na to da li je neko religiozan ili ne. Tako su se na ovom faktoru izdvojila ova dva pitanja kao jedini aspekti strukturisanog poznavanja religije, mada se može reći da je to znanje veoma slabo, s obzirom na malu statističku značajnost ovog faktora. Ovaj faktor ćemo ipak nazvati „Poznavanjem teološke doktrine”. Da je to znanje veoma slabo vidi se iz prostih distribucija odgovora na ova, kao i na ostala pitanja iz K-skale, a da to znanje nije u vezi sa svim ostalim aspektima religioznosti, na osnovu OBLIMIN rotacije, vidi se iz nepostojanja korelacije između ovog faktora i svih preostalih koji se odnose na religioznost.

U sljedećoj tabeli biće prikazane korelacije faktora koje smo dobili OBLIMIN rotacijom.

Tabela 10. Korelacije faktora dobijenih OBLIMIN rotacijom među pravoslavicima u istraživanju 1999. godine

Faktori	Faktor I	Faktor II	Faktor III	Faktor IV	Faktor V
Faktor I	1,0000	0,52895	0,44708	-0,61539	0,18890
Faktor II	0,52895	1,0000	0,29722	-0,43254	0,09584
Faktor III	0,44708	0,29722	1,0000	-0,44925	
Faktor IV	-0,61539	-0,43254	-0,44925	1,0000	
Faktor V	0,18890	0,09584	0,13367	-0,20293	1,0000

Prvo što se može uočiti iz korelacione matrice objašnjenih faktora jeste da se peti faktor ne nalazi gotovo u nikakvoj korelaciji sa preostalim faktorima, što potvrđuje tezu da poznavanje religijske doktrine nije povezano sa „religioznošću”.

Četvrti faktor negativno korelira sa svim preostalim faktorima, što znači da smo sasvim opravdano ovaj faktor označili kao „nereligioznost”. Budući da su samo tvrdnje iz P-skale predstavljale ovaj faktor, i to one koje nijesu „snažno” religiozne, znači da je ovdje zaista riječ o visokom stepenu nereligioznosti sa stanovišta strukture svijesti, jer bi u suprotnom na ovaj faktor izašle i neke tvrdnje iz ostalih skala koje na nivou prostih distribucija imaju niske frekvencije visokih vrijednosti. Drugim riječima, da je riječ o blažim oblicima religioznosti, na ovom faktoru bi se pojavili i oni ajtemi koji se ne odnose samo na religijsko praktikovanje.

Prvi faktor koji je najznačajniji na osnovu statističkih pokazatelja koje smo gore naveli, nalazi se u pozitivnoj korelaciji sa drugim i trećim faktorom, dok sasvim jasno, kao što smo u analizi ovog faktora i pokazali, negativno korelira sa četvrtim tj. nereligioznošću. Ovo znači da su povezani sa vjerovanjem kao fundamentom za religioznost u cjelini. Nalaz je sasvim opravdan s obzirom na korelacije između ovih skala koje smo u uvodnom izlaganju iznijeli, kao i s obzirom na IMGE analizu, koja pokazuju da su ovi aspekti religioznosti jedna cjelina.

Drugi faktor, koji smo nazvali „društveno ponašanje”, naravno u korelaciji je sa prvim, u negativnoj korelaciji sa četvrtim, u nikakvoj korelaciji sa petim, ali i bez značajne korelacije sa trećim faktorom. To znači da je društveno ponašanje povezano sa vjerom, a negativno je povezano sa nereligioznošću. Ovo je sasvim prihvatljivo i ranije prikazano. Međutim, činjenica je da društveno ponašanje nije u direktnoj vezi sa religijskim praktikovanjem. Riječ je o možda najznačajnijem nalazu ove faktorske analize koju smo sproveli. Budući da se ova dva aspekta religioznosti nalaze u cjelini religijskog fenomena, a što je potvrđeno na osnovu korelacija među skalama, tako i na osnovu IMAGE analize, ipak se finijom analizom (OBLIMIN) može vidjeti da je riječ o relativno

posebnim područjima religioznosti. To znači da u strukturi religijske svijesti postoji odvojenost u aspektu društvenog ponašanja koje je religijski inspirisano i religijskog praktikovanja koje se odnosi na upražnjavanje rituala i običaja, koji imaju religijski sadržaj. Ova dva područja religioznosti čine kompozit „religioznosti” kao cjeline, ali se mogu posmatrati i analizirati i kao pojedinačni aspekti jednog fenomena.

Na kraju, treći faktor koji se tiče religijskog praktikovanja ne mora se posebno objašnjavati zato što je objašnjen posredstvom prethodnih faktora. On je, dakle, u korelaciji sa prvim (vjerom), nije u korelaciji sa drugim (društveno ponašanje), u negativnoj je korelaciji sa četvrtim (nereligioznost) i nije u vezi sa petim (znanje).

Struktura religioznosti pravoslavaca u istraživanju 2016. godine

Kaiser — Meyer — Olkin mjera adekvatnosti uzorkovanja je veoma visoka i iznosi 0,964, značajnost na 0,000, što ukazuje da su ajtemi veoma pogodni za faktorizaciju. Kao relevantne označili smo ajteme sa saturacijama iznad 0,400.

Istraživanje u 2016. godini pokazalo je vrlo slične rezultate. Takođe se izdvojio samo jedan faktor, još jači jer nosi skoro 50% ukupne varijanse. U okviru ovog faktora statističku vrijednost je iskazalo 27 varijabli (tabela 11), tako da je sasvim razumljivo da ostali faktori nijesu mogli da dođu do izražaja. Ovaj faktor je utoliko jači što u ovu faktorsku analizu nije bilo uključeno i deset varijabli sa skale znanja. Ovakav rezultat IMAGE analize potvrđuje da se o religioznosti može govoriti kao o jednom jedinstvenom fenomenu, zato što čitav ovaj faktor čini religioznost koja se može mjeriti kao jedinstven fenomen. U okviru ovog faktora, ukoliko se uporedi rezultat sa tri skale koje su predstavljale našu analitičko-teorijsku platformu, može se reći sljedeće.

Posmatrajući u cjelini, saturacije na ajtemima su nešto niže, ali ne značajno, u odnosu na istraživanje iz 1999. godine. Međutim, mogli bismo ipak zaključiti da je kompozit religioznosti jači jer je u ovaj kompozit izdvojeno svih 30 varijabli od unesenih 30, a u istraživanje 1999. godine 26 od 40. Na to je svakako presudno uticali 10 ajtema sa skale znanja, a već smo vidjeli da znanje o teološkoj doktrini uopšte nije povezano sa intenzitetom i strukturom religioznosti.

U strukturnom pogledu rezultati su veoma slični jer je i 2016. cjelokupna skala vjerovanja sa visokim statističkim vrijednostima ušla u kompozit, a takođe i skala društvenog ponašanja vjernika u skladu sa religijskim normama. Što se tiče religijskog praktikovanja, situacija je vrlo slična kao 1999. godine, s tim što 2016. godine iz strukture nije ispalo pitanje o tome da li ispitanici

Tabela 11. IMAGE faktorska struktura za pravoslavce u 2016. godini

Ajtemi	Saturacije na prvom interpretabilnom faktoru
V2	0,834
V7	0,833
V10	0,827
V3	0,824
V8	0,803
V9	0,795
V5	0,782
V1	0,772
V4	0,768
V6	0,763
B6	0,759
B4	0,744
P5	0,700
P4	0,682
B10	0,676
B7	0,674
P7	0,668
P1	0,665
B2	0,654
P2	0,616
B8	0,602
B9	0,589
B5	0,587
P6	0,575
P8	0,571
P9	0,555
B3	0,554
B1	0,423
P3	0,494
P10	0,505

čitaju vjersku literaturu. Inače, oba ajtema („Da li se ispovijedate” i „Da li ste uključeni u aktivnosti vaše Crkve”) dosta su blizu saturaciji od 0,400, tako da i ona skoro čine kompozit.

Kao i u istraživanju 1999. godine, interesovalo nas je kako se primjenom OBLIMIN rotacije cjeloviti fenomen religioznosti strukturirše i da li postoje neke razlike u odnosu na 1999. godinu.

Tabela 12. OBLIMIN rotacija matrice za pravoslavce 2016. godine

Ajtemi	Faktor I	Faktor II	Faktor III	Faktor IV
V2	0,883			
V7	0,878			
V8	0,869			
V3	0,864			
V10	0,854			
V5	0,844			
V4	0,844			
V6	0,842			
V9	0,823			
V1	0,809			
P7		0,601		
P3		0,853		
P2		0,845		
P10		0,841		
P9		0,823		
P8		0,753		
B6			0,834	
B7			0,806	
B10			0,756	
B4			0,778	
B5			0,749	
B9			0,746	
B2			0,719	
B8			0,717	
B3			0,614	
B1			0,502	
P6				-0,873
P1				-0,831
P4				-0,752
P5				-0,724

Kao i u istraživanju 1999. godine, najjači je prvi faktor, s tim što je u istraživanju 2016. godine on relativno znatno jači od preostala tri (tabela 13) koja su interpretabilna. On nosi skoro 50% ukupne varijanse, a u istraživanju iz 1999. 37%. Dok u istraživanju iz 1999. godine svih pet faktora objašnjavaju 47,2% ukupne varijanse, u istraživanju iz 2016. godine četiri interpretabilna faktora objašnjavaju čak 66,76% ukupne varijanse.

Na prvom faktoru sa vrlo visokim opterećenjima izdvojila se cjelokupna skala vjerovanja. Slično istraživanju iz 1999. godine, najveća opterećenja imaju tvrdnje koje ukazuju na religijski utemeljenost ljudske prirode. Ipak, uočava se i izvjesna razlika; sa najvećim opterećenjem je tvrdnja V8 u kojoj se kaže da je najviša pravda, istina i dobrota u Bogu, koja se u istraživanju iz 1999. godine javila tek na sedmom mjestu. Da li je božansko utemeljenje etičke funkcije nastalo i kao posljedica izvjesne moralne konfuzije u posljednjih 17 godina teško je reći, ali može biti jedno od mogućih objašnjenja. Za razliku od prvog faktora iz 1999. godine, koji sadrži i dvije tvrdnje iz skale društvenog ponašanja u skladu sa religijskim načelima, ovaj faktor je čist i možemo ga nazvati „Vjerovanje u sveto”. Što se sa ovim tvrdnjama kojima se iskazuju različiti aspekti vjerovanja ne javljaju i sa njima povezane tvrdnje o religijski utemeljenom ljudskom ponašanju može da bude posljedica uvjerenja da znatno promijenjene okolnosti jednog liberalno-kapitalističkog ustrojstva društva ne ostavljaju mnogo prostora za religijski utemeljeno društveno ponašanje.

Tabela 13. Faktori, procenat ukupne varijanse i kumulativna varijansa u istraživanju 2016. godine kod pravoslavaca

Faktori	Ukupno	Procenat ukupne varijanse	Kumulativni procenat varijanse
Faktor I	14,820	49,399	49,399
Faktor II	2,376	7,920	57,318
Faktor III	1,466	4,887	62,205
Faktor IV	1,366	4,553	66,758

Na drugom faktoru, koji je više od sedam puta slabiji od prvog, izdvojilo se pet tvrdnji sa skale religijskog praktikovanja (tabela 12). Zapaža se da se pored uobičajenih ritualnih obreda kod pravoslavaca, kao što je post, javljaju i oni koji ranije nijesu bili naročito izraženi (učestvovanje u aktivnostima crkve, čitanje vjerske literature, odlazak na nedjeljnu liturgiju i ispovijedanje). Ajtem P7 takođe nije osobito tipičan za religijsko praktikovanje pravoslavaca, a odnosi se na upražnjavanje molitvi svakog dana. Ovaj drugi faktor možemo nazvati „Religijsko praktikovanje”. Očigledno je da praktikovanje više nije samo izraz formalne potvrde religioznosti i religiozne identifikacije, nego je došlo i do dubljeg povezivanja vjerovanja i praktikovanja, bar kod jednog manjeg broja vjernika, što će se kasnije vidjeti i iz korelacione matrice (tabela 14).

U istraživanju iz 1999. godine najjače povezanosti kod pravoslavaca bile su između skala religijskog vjerovanja i društvenog ponašanja u skladu sa religijskim

normama, što je ponovo slučaj. Ovaj faktor nazvali smo „**Društveno ponašanje u skladu sa moralno-religijskim normama**”. Zanimljivo je napomenuti da su na prvim mjestima u ovom trećem faktoru ipak tvrdnje u kojima se religioznost vidi kao svojevrsna kontrola rada države (B6, B7, B2) i brana od ličnog egoizma i gramzivosti (B9). To je i razumljivo jer su najveći gubitnici tranzicije bili niži društveni slojevi koji su, istovremeno, najviše religiozni.

Četvrti faktor je po izdvojenim varijablama identičan četvrtom faktoru u istraživanju iz 1999. godine. Ovom prilikom samo bismo mogli ponoviti interpretaciju za taj faktor iz prethodnog istraživanja. Od svih drugih razlikuje se po tome što su opterećenja na ovom faktoru negativna. Na njemu su iste tvrdnje koje označavaju religijsko praktikovanje kao na četvrtom faktoru iz 1999. godine, samo nešto drugačijeg rasporeda — P6, P1, P4 i P5. Imajući u vidu da su opterećenja negativna, ovaj faktor je nastao obuhvatom „ateista”, tj. onih koji ne upražnjavaju date oblike religijskog praktikovanja, a koji su sveopšte prihvaćeni u pravoslavlju kao tradicionalni i kulturni modeli ponašanja, a koji ne moraju imati snažnu religijsku pozadinu. Tvrdnje koje su se izdvojile odnose se na religijski obred vezan za krsnu slavu, krštenje djece u crkvi, vjenčanje u crkvi i pozivanje popa na opijelo. Može se reći da su ovo religijska praktikovanja koja i „najblaži” vjernici upražnjavaju iz tradicionalnih razloga. To znači da je negativno određenje prema ovim aspektima religijskog praktikovanja na ovom faktoru rezultat onog malog broja ateista koji nijesu prihvatili ove modele ponašanja. Ovaj faktor smo zato nazvali „Nereligioznost”.

Tabela 14. Korelacije faktora dobijenih OBLIMIN rotacijm među pravoslavcima u istraživanju 2016. godine

Faktori	Faktor I	Faktor II	Faktor III	Faktor IV
Faktor I	1,0000	0,436	0,699	-0,494
Faktor II	0,436	1,0000	0,390	-0,265
Faktor III	0,699	0,390	1,0000	-0,447
Faktor IV	-0,494	-0,265	-0,447	1,0000

Iz tabele 14 vidi se da je prvi faktor u korelaciji sa drugim i trećim, što potvrđuje naše ranije nalaze da ova tri faktora, na kojima su se izdvojile skale vjerovanja, ponašanja i praktikovanja, čine osnovni kompozit religioznosti. Kao i u prethodnom istraživanju iz 1999. godine, prvi faktor je u negativnoj korelaciji sa četvrtim — nereligioznošću. Međutim, korelacija između prvog i drugog faktora još uvijek postoji, ali osjetno slabija nego 1999. godine, ali je zato osjetno jača sa trećim faktorom. U strukturi religioznosti pravoslavaca ipak je

došlo do izvjesnih promjena. Iako pomenuti kompozit od tri skale čini supstrat religioznosti, osnovu tog kompozita u 2016. čini religijsko vjerovanje i religijsko praktikovanje, a ne religijsko vjerovanje i ponašanje kao 1999. godine. O mogućim objašnjenjima tih promjena već je ranije bilo riječi.

Drugi faktor, koji smo nazvali društveno ponašanje, u skladu je sa religijsko-moralnim normama. Povezan je sa prvim faktorom, ali relativno slabije nego 1999. godine, dok je nešto bolje povezan sa trećim nego 1999. godine. Ipak, u ukupnoj konstelaciji drugi i treći faktor i dalje ostaju relativno najslabije povezani, iako nešto bolje nego 1999. godine. To znači da i dalje u religijskoj svijesti postoji odvojenost u aspektu društvenog ponašanja koje je religijski inspirisano i religijskog praktikovanja koje se odnosi na upražnjavanje rituala i običaja koji imaju religijski karakter, ali su te razlike u istraživanju iz 2016. godine relativno manje. Kao i prvi, i drugi faktor je negativno povezan sa nereligioznošću.

Kao što smo kazali, treći faktor je visoko povezan sa prvim, a slabije sa drugim, dok je u negativnoj korelaciji sa nereligioznošću.

Četvrti, koji predstavlja nereligioznost, u negativnoj je korelaciji sa prva tri faktora.

Struktura religioznosti muslimana u istraživanju 1999. godine

U istraživanju iz 1999. godine IMAGE faktorska analiza pokazuje izvjesne sličnosti, ali još više razlike u odnosu na pravoslavce (tabela 15).

Prvo, kao i kod pravoslavaca sve tvrdnje koje se tiču vjerovanja (V-skala) su sa velikim opterećenjima otišle na prvi faktor. Ovaj zajednički nalaz potvrđuje da je vjerovanje najznačajnije kada je riječ o religioznosti.

Drugo, isto kao kod pravoslavaca, na prvi faktor je ušlo devet tvrdnji sa B-skale, koje se tiču društvenog ponašanja, a nije ušla, identično kao kod pravoslavaca, tvrdnja koja o tome da se treba žrtvovati zbog drugih ljudi.

Očito da ni muslimani, kao ni pravoslavci, nijesu spremni da žrtvovanje za druge uvrste u svoj asortiman društvenog ponašanja sa religijskom pozadinom.

Treće, isto kao i kod pravoslavaca, religijsko znanje (K-skala) nije značajno za fenomen religioznosti. Za razliku od pravoslavaca, IMAGE je kod muslimana ekstrahovao 10 faktora, od kojih tri nijesu interpretabilna. Drugi faktor je okupio 10 tvrdnji koje se tiču religijskog praktikovanja (P-skala) kao i dvije tvrdnje iz K-skale, tj. one koje se tiču religijskog znanja. Treba reći da su gotovo sve tvrdnje iz P-skale razdijeljene između prvog i drugog faktora, što znači da je prvi faktor kod muslimana u suštini identičan sa prvim faktorom kod pravoslavaca. Međutim, pošto su opterećenja tvrdnji sa P-skale veća na drugom

Tabela 15. IMAGE faktorska struktura za muslimane u 1999. godini

Ajtemi	Faktor I	Faktor II	Faktor III
V6	0,8475		
V2	0,8170		
V4	0,8051		
V5	0,7864		
V7	0,7843		
V8	0,7828		
V3	0,7682		
B10	0,7640		
V10	0,7493		
V9	0,7386		
B7	0,7287		
B6	0,6844		
B4	0,6509		
B2	0,6406		
B8	0,6336		
V1	0,6317		
B9	0,5128		
B3	0,5099		
B1	0,4423		
P9		0,7252	
P4		0,6488	
P1		0,6488	
P6		0,6367	
P2		0,5152	
P5		0,5102	
P3		0,4934	
K9		-0,4880	
P8		0,4739	
P10			0,5616
P7			0,4817
B5			-0,4436

faktoru, moraju se kao takva interpretirati, tj. drugi faktor se mora uzeti kao poseban. Iz ovog faktora je ispala tvrdnja P10, iako je njeno opterećenje na ovom faktoru preko 0,5, iz razloga što je nešto veće opterećenje ove tvrdnje na trećem faktoru. To znači da je iz čitave P-skale sa drugog faktora faktički ispala samo jedna tvrdnja, i to ona koja se odnosi na ritual „obrezivanja” djece. Ovo

se desilo zato što je veliki broj ispitanika već svoju djecu sunetio, te zato pomenuto pitanje nema jednak statistički tretman kao i ostala. Osim religijskog praktikovanja drugi faktor je obuhvatio i jednu tvrdnju koja se tiče religijskog znanja (K-skala) i to sa negativnim opterećenjem, što znači da je religijsko praktikovanje na neki način povezano sa nepoznavanjem odgovora na pitanje koje glasi: „Kada se muslimani obavezno kupaju?” Na ovo pitanje je tačno odgovorilo 39% ispitanika (poslije snošaja), dok je 61% ispitanika netačno odgovorio. Međutim, indikativno je da je 34,8% dalo identičan netačan odgovor (poslije nužde). Vjerovatno je da je ova činjenica uslovila negativnu korelaciju ove varijable sa svim aspektima religijskog praktikovanja na ovom faktoru. Generalno, možemo reći da je drugi faktor — faktor „**Religijskog praktikovanja**”, te da je ovo praktikovanje u isto vrijeme i sastavni dio kompozita religioznosti (I faktor) kao i poseban aspekt religioznosti (II faktor).

Treći faktor ima veoma mali značaj. On obuhvata tri varijable sa veoma malim opterećenjima i to dvije varijable sa P-skale i jednu sa B-skale i to sa negativnim predznakom (tabela 15). Prva varijabla je, kao što smo istakli, sastavni dio i drugog faktora, samo što je opterećenje na trećem faktoru veće, pa je mi ovako i tretiramo. Ova varijabla se odnosi na proslavu Bajrama. Druga varijabla koja se tiče praktikovanja, a koja je takođe na ovom faktoru, jeste ona koja se odnosi na obrezivanje djece, a koja nije imala ravnopravan statistički tretman zbog toga što je veliki broj ispitanika svoju djecu već sunetio. Treća varijabla sa negativnim predznakom je iz B-skale, što znači da se tiče društvenog ponašanja, i ona je već poznata iz analize OBLIMIN rotacije kod pravoslavaca i odnosi se na religijski zahtjev za „žrtvovanjem” kako bi se pomoglo drugima. Očito je da ovaj aspekt ponašanja kod muslimana nije sastavni dio religioznosti. Ovaj faktor je u suštini jedan nusprodukt koji ukazuje da su slavljenje Bajrama i obrezivanje djece povezani, a da su negativno povezani sa religijskim zahtjevom za „žrtvovanjem” kada se pomaže drugima.

Generalno se može reći da je religioznost kao i kod pravoslavaca data u svom jedinstvu (I faktor), samo što je to jedinstvo nešto razbijenije (vidjeti tabelu 15) s obzirom na to da se religijsko praktikovanje može posmatrati kao poseban aspekt. Ovi rezultati su u skladu sa rezultatima korelacija između skala koje mjere religioznost, a gdje smo u prikazu vidjeli da su kod muslimana korelacije P-skale sa preostale dvije znatno slabije nego što je to slučaj sa pravoslavicima i katolicima. Zaključujemo da je interna konzistentnost religioznosti kod muslimana znatno slabija nego kod pravoslavaca.

Kao i kod pravoslavaca, podvrgli smo muslimane rotaciji koja treba da nam pokaže strukturu religijske svijesti, odnosno da nam ukaže na razlike u ovom jedinstvenom fenomenu (tabela 16).

Tabela 16. OBLIMIN rotacija matrice za muslimane 1999. godine

Ajtemi	I fak.	II fak.	III fak.	IV fak.	VI fak.	VIII fak.	IX fak.
V1	0,8380						
V8	0,8071						
V6	0,7749						
V2	0,7247						
V4	0,6996						
V7	0,6616						
V3	0,5750						
P9		0,8578					
P1		0,8280					
P4		0,7617					
P5		0,4111					
K8			0,7279				
P7			0,6519				
P10			0,6372				
B1				0,7267			
B9				0,7133			
B3				0,5016			
B2				0,4614			
B6				0,4244			
K9					0,6852		
B10					0,5366		
K10					0,4622		
V9						-0,527	
V10						-0,479	
K3						0,447	
K4							0,6549
B5							0,5077

Prvi i drugi faktor nose najviši procenat varijanse, što se može vidjeti u tabeli 17.

Peti, sedmi i deseti faktor nijesu interpretabilni, te ih nećemo opisivati. Prvi faktor, koji je najznačajniji s obzirom na procenat varijanse koji obuhvata, kao i na broj varijabli koje su se na njemu izdvojile, a takođe i na osnovu statističkih opterećenja, obuhvata 8 tvrdnji iz V-skale. Ovaj nalaz je sasvim u skladu sa dosadašnjom konstatacijom da je u osnovi religioznosti „vjera”. Tako se ovaj faktor može i nazvati „Vjerovanje”. Preostale dvije tvrdnje sa V-skale su otišle na osmi faktor te ćemo o njemu posebno govoriti.

Tabela 17. Faktori, procenat ukupne varijanse i kumulativna varijansa u istraživanju 1999. godine kod muslimana

Faktori	Ukupno	Procenat ukupne varijanse	Kumulativni procenat varijanse
Faktor I	11,11766	27,8	27,8
Faktor II	4,3049	10,8	38,6
Faktor III	2,55677	6,4	44,9
Faktor IV	1,67353	4,2	49,1
Faktor V	1,13929	2,8	52,0
Faktor VI	1,35765	3,4	55,4
Faktor VII	0,85761	2,1	57,5
Faktor VIII	0,76523	1,9	59,4
Faktor IX	0,72723	1,8	61,2
Faktor X	0,74553	1,9	63,1

Drugi faktor je okupio tvrdnje iz P-skale, i to P1, P4, P5 i P9. Tako se ovaj drugi faktor poklapa sa skalom religijskog praktikovanja i može se nazvati „Religijsko praktikovanje”. Činjenica da se na ovom faktoru ne nalaze svih deset ajtema koji se tiču praktikovanja, a koje smo hipotetički postavili, sugerije da se religijsko praktikovanje kao aspekt religijske svijesti kod muslimana može svesti na četiri navedene tvrdnje, koje sačinjavaju ovaj faktor. To su tvrdnje koje se tiču klanjanja namaza, pošćenja ramazana, obavljanja hadža i redovnog odlaska u džamiju. To znači da se jedino ovi aspekti religijskog praktikovanja mogu uzeti kao strukturalni i konzistentni elementi religioznosti, kada je riječ o religijskom praktikovanju muslimana.

Treći faktor je okupio dvije tvrdnje iz P-skale i jednu iz K-skale, čime se ukazuje na povezanost između ova dva aspekta religijskog praktikovanja i znanja na skali poznavanja religijske doktrine u pitanju koje je navedeno. Tvrdnje (pitanje) koje sačinjavaju ovaj faktor su one iz P-skale koje se odnose na obrezivanje djece i slavljenje Bajrama, a iz K-skale ona koja se tiče osnovne religijske misli u Islamu. Očito da je ova veza ostvarena na jednom opštem nivou tako što je slavljenje Bajrama, sunećenje i poznavanje osnovne religijske islamske misli nešto što većina muslimana čini (zna), bez obzira na stepen njihove religioznosti.

Četvrti faktor je okupio tvrdnje iz B-skale, te se dakle društveno ponašanje sa religijskom pozadinom može smatrati posebnim aspektom religioznosti. Tvrdnje koje je okupio ovaj faktor su B1, B2, B3, B6 i B9. To znači da se ovi aspekti ponašanja mogu u islamu smatrati za prave reprezentе društvenog ponašanja u islamskoj matrici, dok su preostale tvrdnje iz B-skale nešto što ne čini matricu religioznog društvenog ponašanja muslimana. Aspekti koji su

Tabela 18. Korelacije faktora dobijenih OBLIMIN rotacijm među muslimanima u istraživanju 2016. godine

Faktori	I faktor	II faktor	III faktor	IV faktor	VI faktor	VIII faktor	IX faktor
I faktor	1,000	0,2535	0,1818	0,2807	0,3060	0,3165	0,2057
II faktor	0,2535	1,000	0,1508	0,2193	-0,1391	-0,3001	0,0160
III faktor	0,1818	0,1508	1,000	-0,0580	0,0266	0,0717	-0,4999
IV faktor	0,2807	0,2193	-0,0580	1,000	0,0827	-0,2265	0,1817
VI faktor	0,3060	-0,1391	0,0266	0,0827	1,000	-0,597	0,1588
VIII faktor	-0,3165	-0,3001	0,0717	-0,2265	-0,0597	1,000	-0,1235
IX faktor	0,2057	0,0160	-0,4999	0,1817	0,1588	-0,1235	1,0000

ušli u ovaj faktor tiču se društvenog ponašanja u sljedećim elementima: ne lagati i ne varati zbog materijalne koristi, državne poslove treba obavljati u skladu sa božjim zapovijestima, mlađi u porodici treba da slušaju starije i negacija škrtosti i gramzivosti za religiozne ljude. Ovo su, dakle, elementi koji u islamu sačinjavaju društveno ponašanje na strukturalnom nivou, makar kada je riječ o muslimanima u Crnoj Gori.

Šesti faktor je okupio dvije tvrdnje iz K-skale i jednu iz B-skale, to su K9, K10 i B10. Ove tvrdnje se odnose na poznavanje imanskih šarti, odgovoru na pitanje kada je obavezno kupanje i negativnom odgovoru prema pjesmama, knjigama, slikama i muzici koja vrijeđa Boga. Ovaj faktor je dakle teško interpretirati, a to i ne nalazimo za shodno, budući da je broj varijabli koje on okuplja mali, kao i činjenica da su opterećenja i procenat varijanse koji ovaj faktor obuhvata mali. Vjerovatno da je riječ o nekom marginalnom strukturalnom aspektu religioznosti. Budući da se s tvrdnjom B-10 saglasilo preko 90% muslimana, može se naslutiti da je riječ o onom aspektu religioznosti koji je prisutan kod svih, bez obzira na stepen religioznosti.

Osmi faktor okuplja dvije tvrdnje iz V-skale, i to sa negativnim predznakom, i jednu tvrdnju sa K-skale. Tvrdnje sa V-skale se odnose na rigidne tvrdnje s aspekta vjere, u kojima se insistira na tome da Bog nevidljivom rukom uređuje čitav prirodni i društveni svijet, kao i da će svi polagati račune pred Bogom na onom svijetu. Budući da je negativni predznak, to znači da je sastavni dio ovog strukturalnog aspekta religioznosti nesaglasnost sa ovom tvrdnjom. Tvrdnja iz K — skale koja se nalazi na ovom faktoru tiče se poznavanja imanskih šarti. Imajući u vidu da postoji blaga negativna korelacija ovog faktora sa svim preostalim, može se reći da je ovdje riječ o „blagoj nereligioznosti”.

Deveti faktor, koji ima veoma mali značaj zato što okuplja samo dvije tvrdnje sa malim opterećenjem, odnosi se na vezu između religijskog zahtjeva za žrtvovanjem da bi se drugima pomoglo (B-5) i poznavanja jedne od pet dnevnih

molitvi (K-4). Čini se da se ovdje veza može naći na jednom dubljem religijsko-metafizičkom nivou. Naime, dobra dijela prema drugim ljudima biće nagrađena ako se posvećeno molimo Bogu.

Korelacije između faktora sadržane su u tabeli 18.

Možemo reći da ne postoje značajne korelacije među faktorima. Ovo potvrđuje naš nalaz na osnovu korelacija između skala da je religijska svijest kod muslimana strukturalno najslabije razvijena, ali da sa druge strane muslimani pokazuju najveći stepen religioznosti.

Struktura religioznosti muslimana u istraživanju 2016. godine

Kaiser — Meyer — Olkin mjera adekvatnosti uzorkovanja je veoma visoka i iznosi 0,933, značajnost na 0,000, što ukazuju da su ajtemi veoma pogodni za faktORIZACIJU. Kao relevantne označili smo ajteme sa saturacijama iznad 0,400 (tabela 19).

U istraživanju 2016. godine izdvojilo se pet faktora, od kojih su interpretabilna prva dva. Svih deset ajtema sa skale vjerovanja izdvojilo se na prvom faktoru sa najvećim saturacijama (vidjeti tabelu 19), a u istraživanju iz 1999. godine se kao osma tvrdnja izdvojila tvrdnja B10 sa skale religijskog ponašanja (tabela 15). Zatim se izdvojilo devet tvrdnji sa skale religijskog ponašanja (uključujući i tvrdnju B10), izuzev tvrdnje B-5 koja kaže da drugim ljudima treba pomoći i po cijenu vlastitog žrtvovanja. Ova tvrdnja se nije izdvojila ni 1999. godine, a kao što smo vidjeli ni kod pravoslavaca iz razloga o kojima je ranije bilo dosta riječi.

Kada je riječ o strukturisanju faktora, u istraživanju 1999. godine zapažaju se značajne sličnosti kao u istraživanjima muslimana i pravoslavaca 1999. godine. Kao što smo već pomenuli, i u ovom istraživanju, kao i u prethodnim, na prvi faktor izdvojile su se sa velikim opterećenjima sve tvrdnje koje se tiču vjerovanja (V-skala). Još jednom se potvrđuje da je vjerovanje najznačajnije kada je riječ o religioznosti.

Ponovo se podsjetimo da je kao i u istraživanjima religioznosti muslimana i pravoslavaca 1999. godine na prvi faktor ušlo devet tvrdnji iz B-skale, koje se tiču društvenog ponašanja, a nije ušla tvrdnja o tome da se treba žrtvovati zbog drugih ljudi, kao ni 1999. godine u obje religijske grupacije.

Najzad, ni u ponovljenom istraživanju, kao ni u prethodna dva 1999. godine, poznavanje teološke doktrine (K skala) nije povezano sa religioznošću, bar ne kada je riječ o prvom, najjačem faktoru koji nosi 46,059% ukupne varijanse (tabela 20).

Tabela 19. Rezultati istraživanja strukture religioznosti za muslimane 2016. godine

Ajtemi	Prvi faktor	Drugi faktor
V2	0,930	
V4	0,925	
V3	0,921	
V7	0,873	
V1	0,862	
V6	0,859	
V9	0,850	
V5	0,835	
V8	0,834	
V10	0,809	
B4	0,739	
B2	0,711	
B5	0,675	
B10	0,641	
B1	0,556	
B3	0,536	
B8	0,521	
B7	0,515	
B9	0,452	
B5	0,341	
P1	0,657	
P3	0,654	
P4	0,651	
P6	0,623	
P5	0,594	
P9	0,555	
P8	0,526	
P2	0,523	
P7	0,522	
P10	0,522	

Na drugom po jačini faktoru, koji obuhvata 14,374% varijanse (tab. 20) izdvojila se cjelokupna skala religijskog praktikovanja, tako da ovaj drugi, čist faktor možemo nazvati faktorom „Religijsko praktikovanje”. Za razliku od istraživanja iz 1999. godine kada se na ovaj faktor sa negativnim predznakom izdvojila i tvrdnja K9 „Kada se muslimani obavezno kupaju”, ovaj faktor sadrži svih deset tvrdnji sa skale religijskog praktikovanja.

Tabela 20. Faktori, procenat ukupne varijanse i kumulativna varijansa u istraživanju 2016. godine kod muslimana

Faktori	Ukupno	Procenat ukupne varijanse	Proc. kum. varij.
I	13,818	46,059	46,059
II	4,312	14,374	60,433
III	1,978	6,594	67,027
IV	1,186	3,955	70,982
V	1,098	3,659	74,641

Religioznost i kod muslimana čini kompozit, ali se u oba istraživanja pokazalo da taj kompozit nije tako jedinstven kao kod pravoslavaca. Naime, u oba istraživanja kod muslimana se kao relativno nezavisan pojavio i drugi faktor koji je u oba istraživanja drugi po snazi i odskače od preostalih faktora (vidjeti tabele 17 i 20), a tiče se religijskog praktikovanja, koje se u strukturalnom pogledu može smatrati i kao poseban aspekt religioznosti kod muslimana, što je manje slučaj sa pravoslavicima i katolicima.

Ponovo smo primijenili OBLIMIN rotaciju da bismo dobili precizniji uvid u strukturu religijske svijesti muslimana, kao i da bismo sagledali sličnosti i razlike sa primjenom OBLIMIN rotacije 1999. godine. Za razliku od 1999. godine, kada se izdvojilo 10 faktora, od kojih tri nijesu bila interpretabilna, poslije OBLIMIN rotacije 2016. izdvojilo se pet faktora, svi interpretabilni (tabela 21).

Prvi faktor nosi skoro pola ukupne varijanse. Na ovom prvom, najjačem faktoru izdvojilo se sa visokim saturacijama čak sedam tvrdnji sa V-skale. Kao i u svim dosadašnjim nalazima i ovog puta je potvrđeno da je stožerni aspekt religioznosti „vjera”. Ovaj faktor, prema ranijim analogijama, možemo nazvati „Vjerovanje”.

Međutim, uočljivo je da su tri tvrdnje sa ove skale otišle na peti faktor, o čemu će biti riječi kasnije. Kod pravoslavaca u oba istraživanja poslije OBLIMIN rotacije na prvom faktoru se izdvojila cjelokupna skala religioznosti.

Drugi faktor je drugi po jačini i znatno ispred preostala tri po procentu varijanse koju obuhvata (tabela 20). Obuhvata šest tvrdnji sa skale praktikovanja, tako da ga možemo nazvati „Religijsko praktikovanje”. Po broju dvije više nego u istraživanju 1999. godine. Međutim, po aspektima religijskog praktikovanja u islamu mnogo je značajnija činjenica da se u istraživanju 2016. godine nije izdvojila nijedna tvrdnja iz prethodnog istraživanja 1999. godine, a riječ je o zaista veoma važnim aspektima religijskog praktikovanja u islamu: klanjanju namaza, pošćenju ramazana, obavljanju hadža i redovnom odlaganju u džamiju. Dok je 1999. bio naglasak na ritualnim aktivnostima koje su u najužoj vezi sa vjerom, u 2016. godini naglasak je više na običajno-ritualnim

aktivnostima, bez obzira na to što je u islamu teško odvojiti jedne od drugih jer su islamskim učenjem dosta precizno definisane svakodnevne aktivnosti vjernika. U svakom slučaju, došlo je do značajnijih kvalitativnih promjena u religijskom praktikovanju, koje nijesu empirijski mogle da budu obuhvaćene ovim istraživanjem. Bez relevantnih empirijskih podataka bili bismo u poziciji ispraznog spekulisanja.

Tabela 21. OBLIMIN rotacija matrice za muslimane 2016. godine

Ajtemi	Faktor I	Faktor II	Faktor III	Faktor IV	Faktor V
V2	0,973				
V4	0,962				
V3	0,961				
V1	0,943				
V7	0,793				
V8	0,756				
V9	0,756				
P2		0,861			
P10		0,854			
P6		0,843			
P7		0,808			
P8		0,733			
P3		0,710			
B6			0,858		
B7			0,837		
B8			0,811		
B10			0,782		
B9			0,773		
P1				-0,857	
P9				-0,809	
P4				-0,711	
B5				-0,660	
P5				-0,647	
V6					-0,770
V10					-0,765
V5					-0,745
B2					-0,717
B1					-0,684
B4					-0,646
B3					-0,627

Na trećem faktoru, koji obuhvata tek 6,594% ukupne varijanse, upalo je pet tvrdnji sa B-skale društvenog ponašanja (tabela 21). Od tih pet tvrdnji dvije su upale na četvrti faktor u istraživanju iz 1999. godine: svaki posao se može najbolje obaviti uz božiju pomoć (B6) i „čovjek koji vjeruje u Boga neće biti škrt i gramziv” (B9), dok su se tvrdnje B7, B8 i B10 prvi put javile na ovom faktoru. Bez obzira na to što je riječ o novim tvrdnjama, svima je zajedničko da je u krajnjoj instanci i individualno i društveno ponašanje vjernika primarno određeno božjom voljom.

Prema ranijim sličnim obrascima, ovaj faktor nazvali smo „Ponašanje u skladu sa religijskim normama”.

Na četvrtom faktoru, koji obuhvata samo 3,955% ukupne varijanse, izdvojile su se četiri tvrdnje sa negativnim predznakom sa skale religijskog praktikovanja i to upravo one koje su se u istraživanju 1999. godine izdvojile na drugom faktoru: P1, P9, P4, P5, kao i jedna često pominjana tvrdnja sa B-skale (B5). S obzirom na negativni predznak, riječ je o faktoru „Nereligioznost” koji se posebno manifestuje u neklanjanju namaza, neredovnom odlasku u džamiju, nepošćenju u mjesecu ramazanu, osobama koje nijesu obavile hadž, niti to planiraju. S obzirom na mali dio varijanse i mali broj pripadnika islamske vjeroispovijesti koji su dali negativne odgovore na ove tvrdnje, ovaj faktor je relativno zanemarljiv.

Najzad, peti najslabiji faktor, koji obuhvata samo 3,659% ukupne varijanse, saturiraju sa negativnim predznakom čak sedam tvrdnji: tri sa skale vjerovanja (V6, V10 I V5) i četiri sa B-skale (B2, B1, B4 I B3). One oštro negiraju vjeru u božanski karakter ljudske prirode, ali i božansku determiniranost ponašanja i odnosa među ljudima. Ovaj najslabiji faktor, čije negativno značenje tvrdnji podržava vrlo mali broj ispitanika, možemo nazvati „Faktor ubijeđenih ateista”.

Tabela 22. Korelacije faktora dobijenih OBLIMIN rotacijom među muslimanima u istraživanju 2016. godine

Faktori	Faktor I	Faktor II	Faktor III	Faktor IV	Faktor V
Faktor I	1,000	0,247	0,487	-0,260	-0,466
Faktor II	0,247	1,000	0,244	-0,323	-0,080
Faktor III	0,487	0,244	1,000	0,406	-0,414
Faktor IV	-0,260	-0,323	-0,406	1,000	-0,168
Faktor V	-0,446	-0,080	-0,414	-0,168	1,000

Kao i u istraživanju 1999. godine, korelacije među faktorima su relativno slabe. Generalno, možemo ponoviti raniji zaključak da je religijska svijest kod muslimana najslabije razvijena, ali da sa druge strane muslimani pokazuju najviši

stepen religioznosti. Međutim, valja ipak zapaziti da se ta slika bar unekoliko promijenila. Korelacija između skale religijskog vjerovanja i skale ponašanja osjetno je veća nego 1999. godine, a to su dva glavna aspekta kompozita religijske svijesti kod sve tri religijske grupacije. Istini za volju, kod pravoslavaca je ova korelacija 1999. bila znatno veća. Veća je i 2016. godine, ali se znatno približila muslimanima. Kao što ćemo vidjeti, kod katolika je veća, ali su u cjelini relativne razlike za nereligiozne u odnosu na muslimane osjetno manje.

Druga značajna promjena je da su se pojavila dva faktora koji opisuju manju ili jaču nereligioznost (faktori IV i V), što je postojalo, ali manje izraženo, i u istraživanju 1999. godine. Iz tabele 22 vide se značajne negativne korelacije između prvog i trećeg (V i P skale) sa petim i četvrtim faktorom.

Bez obzira na to što osnovni zaključak o slabijoj strukturisanosti religijske svijesti ostaje, zapažaju se i tendencije bolje strukturacije na kompozit religioznosti (korelacije V i B-skale u istraživanju 2016). Istovremeno, umjesto difuznije strukture 1999. godine javlja se oštrija polarizacija na religiozne i manje ili više nereligiozne u 2016. godini.

Struktura religioznosti katolika u istraživanju 1999. godine

Kao i za ranije religijske grupacije, najprije ćemo poduzorak katolika podvrgnuti IMAGE analizi, a zatim OBLIMIN rotaciji. Slika je veoma slična kao i kod pravoslavaca, osim što se kod katolika javlja i drugi faktor, dok je treći očigledno marginalan po svim kriterijumima.

Prvi faktor je okupio sve tvrdnje koje se tiču vjerovanja (V-skala), sve tvrdnje koje se tiču društvenog ponašanja (B-skala), kao i tvrdnje koje se tiču religijskog praktikovanja, a koje se odnose na post, vjenčanje u crkvi i pozivanje sveštenika na opijelo prilikom sahrane. Slika je gotovo identična kao i kod pravoslavaca, samo što je kod pravoslavaca tri ajtema više, i to iz P-skale. Vjerovanje je značajnije od društvenog ponašanja, a to se može vidjeti na osnovu optererenja koja nose ajtemi sa V — skale. Ono što je posebno značajno u pozitivnom smislu, jeste da su sve tvrdnje iz skale vjerovanja i iz skale društvenog ponašanja obuhvaćene ovim faktorom. To znači da su ova dva aspekta religioznosti veoma čvrsto inkorporisana u religijsku matricu. Time katolici pokazuju da imaju najsnažniju strukturu religioznosti kada je riječ o vezi između vjerovanja i ponašanja u društvu koje iz te vjere proističe. Ova interpretacija važi u strukturalnom, a ne u kvantitativnom smislu.

Međutim, za razliku od pravoslavaca, kod katolika je IMAGE analiza izdvojila još jedan faktor koji je sa jednim izuzetkom karakterističan po negativnim

Tabela 23. Faktorska struktura religioznosti za katolike 1999. godine

Ajtemi	I faktor	II faktor	III faktor
V8	0,89211		
V1	0,83196		
V7	0,82870		
V10	0,82623		
V3	0,81882		
V6	0,80980		
V9	0,80544		
V2	0,79774		
V5	0,78410		
B6	0,77690		
B4	0,75799		
B1	0,73929		
B10	0,69809		
B7	0,69148		
V4	0,69097		
B9	0,67347		
B2	0,65321		
P6	0,64498		
B8	0,63000		
P7	0,57465		
B3	0,53344		
P4	0,52107		
B5	0,51161		
P9		-0,69453	
P1		-0,66589	
P2		-0,66458	
P3		-0,58916	
P10		-0,58059	
P8		-0,54179	
K10		0,50915	
P5			0,66805
K4			0,47406

opterećenjima. Sve tvrdnje koje imaju negativna opterećenja su iz P-skale, te se dakle tiču religijskog praktikanja. Jedina tvrdnja sa pozitivnim opterećenjem je iz K-skale i tiče se poznavanja religijske doktrine, a odnosi se na polaganje računa poslije smrti. Tvrdnje iz P-skale na ovom faktoru su one koje se

odnose na dnevne molitve, odlazak na nedjeljnu misu, praksu ispovijedanja, čitanja vjerske literature, saradnju sa župskim vijećima i pomaganje crkvi dobrotvornim radom. Budući da su opterećenja negativna, a i povezana sa navedenim pitanjima iz K-skale, čini se da je ovdje riječ o faktoru „Nereligioznost”, makar kada se imaju ajtemi koji sačinjavaju ovaj faktor. Tako je jedino kod katolika IMAGE izdvojila nereligiozne od religioznijih, što takođe znači da je za ovu konfesiju karakteristično da osim dominantne religijske strukture, postoji i odgovarajuća struktura nereligijske svijesti.

Kada se kao u prethodnim slučajevima matica rotira da bismo saznali više o strukturi svijesti kod katolika, izdvojilo se devet faktora od kojih je moguće interpretirati šest (tabela 25).

Prvi faktor nosi najviši procenat ukupne varijanse, a zatim drugi (tabela 24).

Tabela 24. Faktori, procenat ukupne varijanse i kumulativni procenat varijanse u istraživanju 1999. godine kod katolika

Faktori	Ukupno	Proc. varijanse	Kumulativni proc. varijanse
Faktor I	13,98051	35,0	35,0
Faktor II	3,34605	8,4	43,3
Faktor III	1,94557	4,9	48,2
Faktor IV	1,61711	4,0	52,2
Faktor V	1,36035	3,4	55,6
Faktor VI	0,80830	2,0	57,6

Prvi faktor je očito faktor „Vjervanje” (tabela 25). Značaj vjerovanja kao stuba religioznosti potvrđuje se i ovim nalazom kod katolika, te samo zaključujemo da je vjera osnovna strukturalna komponenta religioznosti. Ovaj faktor je sa visokim opterećenjima obuhvatio gotovo sve tvrdnje iz skale vjerovanja (V-skale), osim V3, pri čemu se mora imati u vidu da je opterećenje ove varijable na prvom faktoru na granici statističke značajnosti (0,38446).

Drugi faktor koji se izdvojio OBLIMIN rotacijom odgovara drugom faktoru iz IMAGE analize i može se nazvati „Nereligioznost” zato što su opterećenja na njemu negativna, a takođe i ovaj faktor se nalazi u blago negativnoj korelaciji sa prvim. Za razliku od IMAGE nalaza, na drugom faktoru u OBLIMIN rotaciji ispala je tvrdnja sa K-skale, a pojavila se još jedna sa P-skale (P4) koja govori o postu. Tvrdnje iz P-skale koje se ne nalaze na ovom faktoru ne mogu se tretirati kao kriterijumi za religioznost, već one sačinjavaju treći faktor, pa ćemo ih tako i analizirati.

Tabela 25. OBLIMIN rotacija matrice za katolike za 1999. godinu

Ajtemi	Faktor I	Faktor II	Faktor III	Faktor IV	Faktor V	Faktor VI
V4	0,80413					
V5	0,77432					
V6	0,65146					
V2	0,55167					
V9	0,51334					
V10	0,47427					
V1	0,46319					
V8	0,44533					
V7	0,41659					
P10		-0,81815				
P1		-0,80966				
P2		-0,80621				
P9		-0,78049				
P3		-0,70659				
P4		-0,44264				
P8		-0,42501				
P5			0,94958			
P6			0,81850			
P7			0,52131			
B7			0,50359			
B5				0,78377		
B3				0,73377		
B10				0,60837		
B9				0,51745		
B1				0,45938		
K5					0,59892	
K3					0,52164	
K4						0,62266
K6						0,44378

Treći faktor obuhvata tri tvrdnje iz P-skale i jednu iz B-skale, što znači da se ovaj faktor odnosi na onaj aspekt religiozne strukture svijesti koji se tiče religijskog praktikovanja u sljedećim elementima: krštenje djece u crkvi, vjenčavanje u crkvi i pozivanje sveštenika na opijelo. Tvrdnje iz B-skale, koje se tiču društvenog ponašanja koje je zasnovano na religijskom moralu, odnose se na zahtjev za nepokoravanje nad državnim zakonima koji nijesu u skladu sa božjim zakonima. Tako se generalno ovaj faktor može odrediti kao „Religijsko

Tabela 26. Korelacije faktora dobijenih OBLIMIN rotacijom među katolicima u istraživanju 1999. godine

Faktori	Faktor I	Faktor II	Faktor III	Faktor IV	Faktor V	Faktor VI
Faktor I	1,00000	0,25319	0,43680	0,43334	0,12966	-0,24497
Faktor II	0,25319	1,00000	-0,30941	-0,27840	0,11762	0,16983
Faktor III	0,43680	-0,30941	1,00000	0,38324	0,16790	-0,00884
Faktor IV	0,43334	-0,27840	0,38324	1,00000	0,12220	-0,01326
Faktor V	0,12966	0,11762	0,16790	0,12220	1,00000	0,09709
Faktor VI	-0,24497	0,16983	-0,00884	-0,01326	0,09709	1,00000

praktikovanje”. On se može tretirati kao aspekt religioznosti, između ostalog, i zbog toga što se nalazi u korelaciji sa prvim ključnim faktorom.

Četvrti faktor se tiče društvenog ponašanja na religijskim premisama zato što on obuhvata tvrdnje iz B-skale i to: B5, B3, B9, B10 i B1. Treba napomenuti da su tvrdnje B4 i B2 ostale na granici statističke značajnosti na ovom faktoru. Time se društveno ponašanje kao strukturalni aspekt religioznosti kod katolika može shvatiti sa stanovišta sljedećih elemenata: zahtjev da se ne smije lagati i varati radi materijalne koristi, zahtjev da mlađi u porodici treba da slušaju starije, zahtjev da drugim ljudima treba pomoći i po cijenu vlastitog žrtvovanja, odbijanje škrtosti i gramzivosti ko karakternih osobina i izbjegavanje pjesama, slika, knjiga i muzike koja vrijeđa Boga. Ono što je specifično za katolike u odnosu na pravoslavce i muslimane jeste da se prvi put kao strukturalna komponenta religioznosti ovdje javlja „žrtvovanje” zbog pomoći drugim ljudima. Vidjeli smo da je u prethodne dvije religijske grupacije upravo ova tvrdnja uticala da se snaga B-skale ublaži, tj. ovaj aspekt ponašanja nije sastavni dio religioznosti kod pravoslavaca i muslimana. Ovaj faktor se može nazvati „Društveno ponašanje na religijskim premisama”, a značajno je napomenuti da se ovaj faktor nalazi u pozitivnoj korelaciji sa prvim faktorom.

Peti faktor je okupio dvije tvrdnje iz K-skale, te upućuje na izvjesnu povezanost između određenih aspekata poznavanja teološke doktrine, a isti je slučaj i sa šestim faktorom. U prvom slučaju povezano je znanje u odgovorima na pitanje ko je Isus Hrist i koja je prva i najveća božja zapovijest, a u drugom slučaju povezano je poznavanje odgovora na pitanje koliko je bilo apostola i koji od navedenih pojmova označava molitvu. Naravno da se zbog nedostatka sadržaja ova dva faktora ne mogu konstruisati, a ovo nije naročito značajno zato što su procenat varijanse, kao i opterećenja ajtema na ovim faktorima mali. Mi ćemo samo napomenuti da su katolici u odnosu na pravoslavce i muslimane pokazali nešto veći stepen poznavanja teološke doktrine, tako da je i ova

činjenica uticala da se u faktorskoj analizi pojave dva faktora koja se odnose na K-skalu. Najzad, prikazaćemo korelacije među faktorima (tabela 26).

Prvi, treći i četvrti faktor su u korelaciji i oni predstavljaju kompozit religioznosti, s jedne, i posebne aspekte ovog fenomena, s druge strane. Drugi faktor je u blagoj statističkoj negativnoj korelaciji sa prvim, trećim i četvrtim, čime smo potvrdili tezu da je riječ o nereligioznosti. Preostale korelacije nijesu naročito značajne.

Struktura religioznosti katolika u istraživanju 2016. godine

Kaiser — Meyer — Olkin mjera adekvatnosti uzorkovanja je veoma visoka i iznosi 0,905, značajnost na 0,000, što ukazuje da su ajtemi veoma pogodni za faktorizaciju. Kao relevantne označili smo ajteme sa saturacijama iznad 0,400.

Faktorska struktura je slična kao i 1999. Takođe su se izdvojila tri interpretabilna faktora, s tim što je prvi, kao i u svim dosadašnjim faktorskim strukturama, daleko jači od ostalih jer nosi 45,175% ukupne varijanse (tabela 28) i okuplja najveći broj tvrdnji (tabela 27).

Na prvom faktoru sa visokim saturacijama izdvojile su se 24 tvrdnje. U tom pogledu sličan je prvom faktoru iz 1999. godine i prvom faktoru u oba istraživanja za pravoslavce, s tim što je broj izdvojenih varijabli u drugom istraživanju kod pravoslavaca bio za šest veći. Izdvojila se cjelokupna skala vjerovanja sa relativno najvećim statističkim vrijednostima, osam tvrdnji iz skale religijskog ponašanja i šest iz skale religijskog praktikovanja. Dvije tvrdnje iz B-skale otišle su na treći, najslabiji faktor, a javljaju se dvije tvrdnje više nego u istraživanju 1999. godine sa skale religijskog praktikovanja. Stalno se iznova potvrđuje da vjerovanje ostaje stožerni elemenat kompozita religioznosti, a zatim ponašanje u skladu sa religijsko-moralnim normama i najzad religijsko praktikovanje koje je na ovom faktoru reprezentovano sa dvije tvrdnje više u odnosu na 1999. godinu. Osnovu religijskog kompozita kao i kod pravoslavaca čine prije svega skale vjerovanja i religijskim moralnim normama inspirisanog ponašanja, a zatim i religijsko praktikovanje koje je u ovom faktoru zastupljeno sa svojim najvažnijim ritualima, sa izuzetkom tvrdnje P9 koja govori o saradnji vjernika u župskim vijećima. Ovaj faktor smo već prema ustaljenim kriterijumima nazvali „Religioznost”.

Drugi faktor je osjetno slabiji jer obuhvata 9,851 ukupne varijanse (tabela 28). Okuplja tri tvrdnje sa skale religijskog praktikovanja: P3, P10 i P4. Riječ je o religijskim ritualima koji nijesu ušli u prvi faktor, a čine one važne aspekte religijskog praktikovanja povezanog sa vjerom kod jednog manjeg broja

Tabela 27. Faktorska struktura religioznosti za katolike 2016. godine

Ajtemi	Faktor I	Faktor II	Faktor III
V3	0,875		
V2	0,865		
V1	0,807		
V8	0,800		
V5	0,797		
V9	0,786		
V6	0,778		
P5	0,763		
V7	0,745		
V4	0,744		
P6	0,733		
B4	0,724		
V10	0,714		
B6	0,685		
P7	0,675		
P1	0,633		
B7	0,585		
B10	0,581		
B2	0,576		
P2	0,573		
B5	0,545		
B3	0,510		
B8	0,503		
P9	0,470		
P3		0,554	
P10		0,530	
P4		0,500	
B9			0,524
B1			0,478
P8			-0,476

ispitanika (P3, P4) kojim se vjera iznova osnažuje. Ovaj faktor nazvali smo faktorom religijskih rituala u cilju osnaživanja vjere.

Treći faktor je takođe znatno slabiji od prvog i nosi svega 8,332% ukupne varijanse (tabela 28) i takođe okuplja samo tri tvrdnje. Iako manje značajan, ovaj faktor je dosta specifičan. Na njemu su se izdvojile dvije tvrdnje koje se nije su izdvojile na prvom faktoru (B1 i B8), kao i jedna tvrdnja sa skale religijskog

Tabela 28. Faktori, procenat ukupne varijanse i kumulativna varijansa u istraživanju 2016. godine kod katolika

Faktori	Total	Procenat ukupne varijanse	Procenat kumulativne varij.
Faktor I	13,552	45,175	45,175
Faktor II	2,955	9,851	55,026
Faktor III	2,500	8,332	63,358
Faktor IV	1,253	4,177	67,535
Faktor V	1,035	3,451	70,986

praktikovanja (P8), ali sa negativnim predznakom. Obje tvrdnje ukazuju da je lično poštenje, inspirisano vjerovanjem, povezano sa nesebičnošću i davanjem drugima i da ne zavisi od praćenja crkvene literature. Ranije smo takođe vidjeli da su katolici bili spremniji na žrtvovanje od pravoslavaca i muslimana. Ma koliko bio slab, ovaj posebni faktor ukazuje na jedan specifičan aspekt religijskog praktikovanja katolika koji je vjerovatno i svojevrsan otpor naglašenom individualizmu i egoizmu u savremenim neoliberalnim društvima. Ovaj faktor smo zato nazvali „Vjerovanje kao osnov ličnog poštenja i žrtvovanja za druge”.

Da bismo potpunije analizirali strukturu religiozne svijesti katolika primijenili smo OBLIMIN rotaciju (tabela 29).

OBLIMIN je izdvojio pet faktora.

Na prvom faktoru sa visokim statističkim vrijednostima, koji nosi 45,175 ukupne varijanse, izdvojila se cjelokupna skala vjerovanja, dok se u istraživanju 1999. godine nije izdvojila tvrdnja V4 sa V-skale da je čovjeka stvorio Bog. Izdvojila se i tvrdnja B4 sa B-skale, prema kojoj djecu treba naučiti da upoznaju božji zakon i da se ponašaju u skladu sa njim. S obzirom na veliki značaj koji Katolička crkva pridaje ranoj porodičnoj religijskoj edukaciji, ovo izdvajanje je sasvim očekivano. Ovaj prvi faktor nazvali smo „Vjerovanje”.

Dok su se u istraživanju 1999. godine na drugom faktoru javili ajtemi sa negativnim predznakom koji su označavali nereligioznost, u ovom istraživanju sa visokim saturacijama izdvojilo se sedam tvrdnji sa skale religijskog praktikovanja: P3, P8, P10, P2, P9, P1 i P4. One obuhvataju ispovijedanje, čitanje vjerske literature, pomaganje karitativnog rada crkve, odlazak na nedjeljnu misu, saradnja u župskim vijećima, obavljanje dnevne molitve i post. U odnosu na 1999. godinu, kada je većina ovih tvrdnji sa negativnim predznakom govorila o nereligioznosti, u istraživanju 2016. godine većina ovih tvrdnji govori o posebnom aspektu religioznosti. Zato smo ovaj faktor nazvali „Religijsko praktikovanje”. On se nalazi u korelaciji sa prvim faktorom (tabela 30).

Na trećem faktoru izdvojilo se šest tvrdnji sa B-skale religijskog ponašanja: B9, B8, B7, B6, B10 i B5. Ponovo bismo podsjetili da su se na ovom faktoru

Tabela 29. OBLIMIN rotacija matrice za katolike za 2016. godinu

Ajtemi	Faktor I	Faktor II	Faktor III	Faktor IV	Faktor V
V2	0,912				
V3	0,896				
V1	0,850				
V5	0,834				
V8	0,833				
V7	0,826				
V4	0,817				
V9	0,817				
V6	0,785				
V10	0,778				
B4	0,657				
P3		0,849			
P8		0,838			
P10		0,837			
P2		0,832			
P9		0,769			
P1		0,739			
P4		0,563			
B9			0,916		
B8			0,810		
B7			0,747		
B6			0,736		
B10			0,734		
B5			0,616		
P6				-0,851	
P5				-0,834	
P7				-0,828	
B1					0,795
B2					0,766
B3					0,712

izdvojile tvrdnje B9 i B5 koje ukazuju na nesebičnost i žrtvovanje kao važne dimenzije religijskog ponašanja katolika. Ovaj faktor nazvali smo „Društveno ponašanje zasnovano na moralno-religijskim normama”. Ovaj faktor ima relativno najveće korelacije sa prvim faktorom.

Četvrti faktor, koji obuhvata samo 4,177% ukupne varijanse i tri tvrdnje sa skale religijskog praktikanja sa negativnim predznakom: P6 („Svaki

Tabela 30. Korelacije faktora dobijenih OBLIMIN rotacijom među katolicima u istraživanju 2016. godine

Faktori	Faktor I	Faktor II	Faktor III	Faktor IV	Faktor V
Faktor I	1,000	0,343	0,417	-0,396	0,292
Faktor II	0,343	1,000	0,286	-0,280	0,147
Faktor III	0,417	0,286	1,000	-0,302	0,387
Faktor IV	-0,396	-0,280	-0,302	1,000	-0,242
Faktor V	0,292	0,147	0,387	-0,242	1,000

posao koji obavljamo, možemo uspješno završiti samo uz Božju pomoć”), P5 („Drugim ljudima treba pomoći i po cijenu vlastitog žrtvovanja”) i P7 („Ljudi se ne trebaju pokoravati državnim zakonima koji su protivni Božjim zakonima”). S obzirom na negativni predznak, ove tvrdnje ukazuju na ponašanje koje je suprotno moralno- religijskim normama i afirmiše ponašanja koja su u skladu sa individualističko — građanskim vrijednosnim orijentacijama. Zato bismo ovaj faktor mogli nazvati „Faktorom praktikovanja suprotnim moralno-religioznim normama, a bliskim individualističko-građanskim”. S obzirom na procenat varijanse i relativno mali broj slučajeva, ovaj faktor nije naročito značajan.

Peti faktor nosi svega 3,451% ukupne varijanse. Čine ga prve tri tvrdnje sa skale religijskog ponašanja: B1, B2 i B3. Njima se ukazuje da individualno ponašanje, društveno i porodično ustrojstvo treba da budu zasnovani na božijim moralnim načelima. Ovaj faktor, ma koliko bio periferan, ukazuje da postoji jedna grupa vjernika koja očekuje da religijska doktrina utiče na individualno ponašanje, društveno i porodično ustrojstvo. Treba imati u vidu da se Katolička crkva nikada nije odrekla namjere da utiče ne samo na ustrojstvo ličnosti vjernika, nego i na njihov cjelokupan društveni život. Ovaj faktor nazvali smo „Faktorom individualnog ponašanja, društvenog i porodičnog ustrojstva vjernika u skladu sa Božijim načelima i zapovijestima”.

Prema očekivanju, najjača korelacija je između prvog i trećeg faktora, odnosno V i B skale, koji čine osnovni kompozit religioznosti, a zatim između prvog i četvrtog faktora, što ukazuje na suprotne tendencije religioznosti i nereligioznosti. Najzad, značajna je i korelacija između V i P skale, gdje praktikovanje znači osnovni treći aspekt kompozita religioznosti. Treba pomenuti da je relativna visina korelacije između V i B skale opala u odnosu na 1999. godinu i da su se u istraživanju 2016. godine izdvojili neki novi strukturalni aspekti religioznosti, iako oni za ukupni kompozit religioznosti nijesu od većeg značaja (faktori IV i V).

Strukturalni profili religijskih grupacija

Da bismo iscrpnije sagledali međusobne sličnosti i razlike među religijskim grupacijama, najprije ćemo sumirati određene zaključke koje smo mogli donijeti na osnovu analize odnosa među skalama, kao i rezultate faktorske analize, o kojima je dosada bilo riječi.

Skala „vjerovanja” najbolje je strukturalno povezana sa svim preostalim skalama. Ona se u svim religijskim grupacijama nalazi na prvom mjestu, kada se uzme u obzir faktorska analiza (OBLIMIN rotacija). Takođe, kod IMAGE analize u svim religijskim grupacijama sa najvećim opterećenjima izdvajaju se ajtemi sa skale „vjerovanja” u cjelini ili njihov najveći broj u sve tri religijske grupacije. Kod pravoslavaca se u istraživanju 1999. godine poslije OBLIMIN rotacije na prvom faktoru izdvojila cjelokupna V-skala, kod katolika je jedna tvrdnja izvan prvog faktora, a kod muslimana se na prvom faktoru izdvojilo sedam tvrdnji iz skale vjerovanja. Budući da su sva ranija istraživanja upućivala na viši stepen religioznosti kod katolika nego kod pravoslavaca, kao i činjenicu da je struktura religioznosti kod katolika bila koherentnija, ovaj nalaz je neočekivan, a najvjerovatnije se može pripisati činjenici da su pravoslavci u uzorku bili zastupljeni u znatno većem broju.

U istraživanju 2016. godine i u OBLIMIN i u IMAGE matrici kod pravoslavaca se na prvi faktor sa visokim saturacijama izdvojila cjelokupna V-skala. Sa preostale dvije skale, koje čine kompozit religioznosti, korelacije su dosta različite u dva istraživanja; 1999. godine je nešto veća korelacija bila sa skalom religijskog praktikovanja, a 2016. godine osjetno je veća sa skalom društvenog ponašanja u skladu sa moralno-religijskim normama pravoslavlja. Sudeći po većim korelacijama između V i B skale, ali i između B i P skale, 2016. godine kod pravoslavaca je, u cjelini posmatrajući, došlo do jačanja kompozita religioznosti u strukturalnom pogledu.

Kod muslimana se 2016. godine u OBLIMIN rotaciji izdvojilo sedam tvrdnji sa V skala sa prosječnim opterećenjima koja su veća i od pravoslavaca i od katolika. Tri tvrdnje sa ove prve, najjače skale otišle su na peti faktor, koji čine ubijedeni ateisti, tako da je 2016. relativno slabija strukturisanost religijske svijesti muslimana postala „čistija” u smislu veće polarizovanosti određenih aspekata svijesti (skala religioznosti), u ovom slučaju i najmonolitnije V-skale. Skala „vjerovanja” i dalje ostaje stožer ukupne religioznosti i kod muslimana, pored ostalog i zato što su statističke vrijednosti na ovom prvom faktoru prosječno relativno veće nego kod pripadnika obje hrišćanske konfesije. Ono što predstavlja značajnu promjenu i kod pravoslavaca i kod muslimana je činjenica da su V i B skala u istraživanju 2016. u osjetno većim korelacijama nego 1999. godine.

Skala vjerovanja za katolike u istraživanju 2016. godine pokazuje slične karakteristike kao skala vjerovanja za pravoslavce. U odnosu na pravoslavce izdvojila se jedna tvrdnja manje. Bez obzira na to što se na prvi faktor kod muslimana izdvojilo sedam tvrdnji, ne treba izgubiti iz vida da prvi faktor kod muslimana 2016. godine nosi osjetno veći procenat ukupne varijanse od prvog faktora katolika i sa prosječno znatno većim saturacijama na ajtemima nego kod katolika.

Bez obzira na sve navedene promjene u istraživanju 2016. godine, generalno možemo zaključiti da je skala vjerovanja najznačajniji aspekt i stožer ukupne religioznosti, čime ponovo možemo potvrditi jedan od najvažnijih nalaza istraživanja, da se sa deset ajtema V-skale može pouzdano mjeriti ukupna religioznost.

Prema istraživanju iz 1999. godine, skala religijskog praktikovanja (P-skala) ide odmah iza skale vjerovanja kada je riječ o muslimanima i katolicima, ali ne i kada je riječ o pravoslavicima, kod kojih se na drugom faktoru bazično izdvaja skala društvenog ponašanja (B-skala). Kod pravoslavaca se skala religijskog praktikovanja podijelila na dva dijela i izdvojila na trećem i četvrtom faktoru. Kod muslimana se skala religijskog praktikovanja izdvojila na drugom faktoru, baš kao i kod katolika, samo što u ovom slučaju ona nosi značajni dio varijanse (10,8%) i u visokim opterećenjima na ovim ajtemima. Ono što se kao posebno značajno može vidjeti na osnovu posmatranja kretanja P-skale po faktorima u sve tri religijske grupacije jeste činjenica da se religijsko praktikovanje i kod pravoslavaca i kod katolika pocijepalo na dva faktora. Jedan od ova dva govori o religioznosti, a drugi o nereligioznosti. Kod katolika je drugi faktor taj koji možemo identifikovati kao „nereligioznost” i on okuplja značajan broj tvrdnji sa visokim opterećenjima i sa značajnim procentom varijanse. Kod pravoslavaca se nereligioznost isto kao kod katolika izdvojila na osnovu tvrdnji iz P-skale, ali tek na četvrtom, statistički i ne tako značajnom faktoru. Zaključak da je ovdje riječ o nereligioznosti donijeli smo na osnovu činjenice da su na ajtemima P-skale negativna opterećenja, kao i da ovaj faktor i kod katolika i kod muslimana negativno korelira sa prvim faktorom, koji se sasvim pozitivno može odrediti kao „religioznost”. Ono što se može zaključiti jeste da se određeni aspekti religijskog praktikovanja, tj. nepraktikovanja mogu vidjeti kao nereligioznost, te se na ovaj način može izvršiti distribucija između religioznih i nereligioznih.

U istraživanju 2016. godine skala religijskog praktikovanja takođe se pocijepala na dva dijela. Na trećem faktoru su se izdvojile tvrdnje sa visokim saturacijama, pet tvrdnji koje ukazuju na praktikovanje značajnih religijskih obreda, a na četvrtom četiri tvrdnje religijskog praktikovanja sa negativnim predznakom. Međutim, i u istraživanju 2016. godine kod pravoslavaca skala religijskog

praktikovanja slabije korelira sa V-skalom nego B-skala i V-skala. Očigledno da je kod pravoslavaca religijsko praktikovanje slabije povezano sa kompozitom religioznosti nego društveno ponašanje u skladu sa moralno-religioznim normama.

Za razliku i od pravoslavaca i od katolika, skala religijskog praktikovanja kod muslimana se u oba istraživanja (i u IMAGE analizi i u OBLIMIN) javila kao poseban, relativno odvojen aspekt religioznosti. U OBLIMIN analizi 2016. riječ je o drugom, dosta jakom faktoru sa visokim saturacijama na ajtemima, koji slabo korelira sa skalom vjerovanja i ponašanja u oba istraživanja. Čini se da tome posebno doprinose i vrlo obavezujući zahtjevi za sprovođenje religijskih rituala, čije praktikovanje se time formalizuje i gubi se veza sa vjerom, bar kada je riječ o vjernicima iz nižih društvenih slojeva, koji u svim velikim religijama čine osnovnu religijsku bazu.

Treba pomenuti da se i kod muslimana skala religijskog praktikovanja podijelila. Međutim, kod pravoslavaca i katolika religijsko praktikovanje je u većoj mjeri indikator i religioznosti i nereligioznosti. Kod muslimana to nije slučaj, bar u istraživanju iz 1999. godine, dok se u 2016. godini takođe pocijepala na sličan način kao u dvije hrišćanske konfesije.

Za razliku od 1999. godine, kada su se kod katolika na drugom faktoru izdvojile tvrdnje sa skale religijskog praktikovanja koje ukazuju na nereligioznost, 2016. godine na drugom dosta jakom faktoru izdvojilo se sedam ajtema sa prosječno visokim saturacijama. Broj tvrdnji, jačina faktora i visina saturacija na faktoru gdje tvrdnje religijskog praktikovanja ukazuju na nereligioznost osjetno su slabiji nego 1999. godine. U istraživanju 2016. godine se i kod katolika pokazalo da je korelacija skale vjerovanja sa skalom ponašanja veća nego skale vjerovanja i skale praktikovanja.

Prema istraživanju iz 1999. godine, skala koja se bavi društvenim ponašanjem koje svoju osnovu ima u religijsko-moralnim normama je takođe veoma značajna, ali ne i jednako za sve religijske grupacije, sa stanovišta strukture religioznosti. Ona je najznačajnija za pravoslavce, budući da se 1999. godine pojavila na drugom faktoru, ali nažalost ne i sa snažnim opterećenjima, kao i sa malim procentom varijanse (3%). Kod katolika i muslimana ona se, takođe, pojavljuje na posebnim faktorima, ali je njen značaj svakako manji sa stanovišta gorenavedenih kriterijuma. Za katolike je jedino značajno i to da se jedino kod njih na ovom faktoru (te dakle kao aspekt strukturirane religioznosti) pojavljuje ajtem koji zahtijeva „žrtvovanje” zbog drugih. U cjelini, skala društvenog ponašanja (B-skala) je kao poseban slabiji aspekt u strukturi religioznosti za sve tri religijske grupacije, ali se ipak pojavljuje kao poseban aspekt religioznosti. Ovo se može prihvatiti kao razumljivo zato što je ovaj aspekt religioznosti, u suštini samo podvarijanta ukupne religioznosti, čvrsto povezan sa

vjerom, a što se vidi na osnovu IMAGE analize. To znači da je ovaj aspekt religioznosti u OBLIMIN rotaciji pokazao svoju specifičnost, ali ne u dovoljnoj mjeri, te se može reći na osnovu IMAGE analize da je on u suštini sastavni dio ukupnog kompozita religioznosti, snažno se oslanjajući na vjeru.

Kao što smo već naveli, skala društvenog ponašanja u istraživanju 1999. godine se pojavila na drugom faktoru, sa prosječno slabijim opterećenjima, a ovaj faktor nosi mali procenat varijanse. Međutim, pokazuje relativno najveće korelacije sa prvim faktorom, što potvrđuje i izdvajanje ajtema sa B-skale u IMAGE analizi za 1999. godinu.

U istraživanju 2016. godine kod pravoslavaca ranije iznesena pretpostavka da je B-skala samo podvarijanta V-skale još se očiglednije potvrdila. U IMAGE analizi na prvom faktoru izdvojili su se svi ajtemi i sa skale vjerovanja i sa skale društvenog ponašanja u skladu sa religijsko-moralnim normama, a u OBLIMIN rotaciji na trećem faktoru izdvojila se cjelokupna B-skala. Da je ipak riječ o podvarijanti skale vjerovanja, a ne toliko posebnom strukturalnom aspektu ukupne religioznosti, pokazuje i najveća pozitivna korelacija između skale vjerovanja i skale ponašanja u 2016. godini (V i P skale) i iznosi 0,699.

U istraživanju 1999. godine V-skala i B-skala su se kod muslimana slično kao i kod pravoslavaca u IMAGE analizi izdvojile na prvom najjačem faktoru (izuzev tvrdnje B5). Međutim, kod muslimana i 1999. godine ova skala je slabije povezana u kompozit jer se po jedna tvrdnja sa ove skale izdvojila na šestom i desetom faktoru, koji su teško interpretabilni. Da ova skala nije naročito uklopljena u kompozit svjedoči i činjenica da su korelacije između skale vjerovanja i ponašanja prije ispod prosjeka, nego u granicama prosjeka, a jednako i između skale praktikovanja i ponašanja.

U istraživanju 2016. godine na prvom faktoru „vjere” kod muslimana nije se izdvojile dvije tvrdnje sa skale društvenog ponašanja u skladu sa religiozno-moralnim normama, a u OBLIMIN rotaciji na trećem, relativno slabom faktoru, izdvojilo se pet tvrdnji, a na petom, koji je sastavljen od tvrdnji sa negativnim predznakom sa skale praktikovanja i ponašanja, izdvojile su se čak četiri tvrdnje sa B-skale. U odnosu na 1999. godinu V i B skala su u većoj korelaciji, ali se zapaža i da je B skala u istraživanju 2016. kod muslimana strukturalno manje jedinstvena.

Kao i kod pravoslavaca, u istraživanju 1999. godine V i B skala kod katolika čine jedinstveni kompozit jer su se na osnovu IMAGE analize na prvom faktoru „vjere” izdvojile sve tvrdnje sa skale vjerovanja i religijskog inspirisanog društvenog ponašanja. Na četvrtom, relativno slabom faktoru, izdvojilo se pet tvrdnji sa skale društvenog ponašanja u skladu sa religijsko-moralnim normama, dok je korelacija prvog faktora „vjere” sa B-skalom i P-skalom slična i

osrednja i ove tri skale čine kompozit. Međutim, kao što smo kazali, kod pravoslavaca je korelacija između skale vjerovanja i ponašanja i u istraživanju 1999. godine relativno najjača.

U istraživanju 2016. godine šest tvrdnji B-skale sa relativno visokim saturacijama izdvojilo se na trećem faktoru koji nosi skoro isti procenat ukupne varijanse kao i prvi. Prema ovom istraživanju, društveno ponašanje katolika u skladu sa religijskim moralom postalo je konzistentnije nego 1999, ali u pogledu povezanosti sa V-skalom ipak znatno slabije nego kod pravoslavaca. Ova razlika se vjerovatno može pripisati i većem poduzorku pravoslavaca.

Podsjetimo se da K-skala (skala znanja) nije ušla u faktorske analize u istraživanju iz 2016. godine zato što je binarna, a binarne skale nijesu statistički prihvatljive za faktorsku analizu i multivarijantne metode. Zato ćemo zaključke o K-skali temeljiti samo na istraživanju iz 1999. godine. U istraživanju 1999. godine K-skala nije bila dovoljno snažna da dobije istaknutije mjesto kako u IMAGE, tako i u OBLIMIN rotaciji. Ovaj nalaz je sasvim u skladu sa svim već utvrđenim zaključcima koji se tiču poznavanja religijske doktrine i odnosa ovog aspekta religioznosti sa religioznošću kao ukupnim fenomenom. Tvrdnje sa K-skale su se, doduše, pojavile na nekim marginalnim faktorima sa veoma malim statističkim značajem, kao i sa dvije vezane varijable, po pravilu sa malim opterećenjima. Nešto bolje se skala religijskog znanja pojavila kod katolika, ali i dalje ne naročito značajno da bi se religijsko znanje moglo smatrati jednim od aspekata u strukturi religioznosti.

Poslije strukturalnih karakteristika skala sada ćemo analizirati strukturu religioznosti kod svake od tri religijske grupacije.

Pravoslavci su najbrojnija religijska grupacija u Crnoj Gori i kao takvi oni su u uzorku bili i najzastupljeniji. Kod njih se religiozna struktura svijesti prije svega temelji na vjerovanju koje se može shvatiti kao ontološko-religijski utemeljeno. Druga bitna dimenzija kod pravoslavaca, kada je riječ o religioznosti, jeste da je društveno ponašanje koje se temelji na moralno-religijskim principima, sastavni dio religioznosti i dosta je snažno povezano sa ovom, jače nego u bilo kojoj od dvije preostale religijske grupacije. To naročito potvrđuju rezultati iz 2016. godine.

Religijsko praktikovanje kao skup ritualnog i običajnog ponašanja sa religijskom pozadinom manje je značajno kod pravoslavaca, te veliki dio ponašanja iz ovog skupa ne ulazi u matricu religioznosti. Ono što je posebno značajno jeste da veliki dio religijskog praktikovanja čini matricu nereligioznosti, te se prema tome može reći da se po ovim elementima religijskog praktikovanja mogu razlikovati religioznost i nereligioznost. Činjenica da je IMAGE analiza pokazala da se suštinski može kod pravoslavaca govoriti samo o jednom faktoru koji naročito čvrsto povezuje skalu vjerovanja sa skalom društvenog ponašanja, ide

u prilog ovim našim konstatacijama, kao i činjenica da je OBLIMIN podijelio skalu religijskog praktikovanja na dva dijela, pri čemu jedan dio ima negativna opterećenja, te negativno korelira sa vjerom kao fundamentom religioznosti. Bez obzira na to što je religijsko praktikovanje kod pravoslavaca slabije integrisano u kompozit religioznosti nego društveno ponašanje inspirisano religijskim moralom, kompozit religioznosti koji čine skale vjerovanja, ponašanja i praktikovanja strukturalno je najbolje usklađen kod pravoslavaca, što može da bude i posljedica osjetno većeg poduzorka pravoslavaca u ukupnom uzorku.

Muslimani su pokazali na osnovu sumarnih podataka da su najreligiozniji. Ova slika se međutim na osnovu rezultata faktorske analize donekle može relativizovati činjenicom da je struktura religioznosti kod ove konfesije najslabija, jer su tri skale, a naročito skala religijskog praktikovanja, slabije povezane u kompozit religioznosti nego kod dvije hrišćanske konfesije. U suštini, svi rezultati kod muslimana su donekle slični kao kod pravoslavaca, osim što se skala religijskog praktikovanja nije podijelila, čime bi se ukazalo na razlike između religioznih i nereligioznih u ovom segmentu religioznosti, bar kada je riječ o istraživanju iz 1999. godine. Nereligioznost se kod muslimana u istraživanju 1999. godine pojavljuje na jednom marginalnom faktoru, a na osnovu malog broja ajtema sa različitih skala. Društveno ponašanje kod muslimana je u istraživanju 1999. godine manje značajno nego kod pravoslavaca.

U istraživanju 2016. ipak se javljaju manje strukturalne promjene. Pojedini ajtemi ulaze i u faktor praktikovanja koji označava religioznost i u IV faktor koji zbog negativnog predznaka označava nereligioznost, zajedno sa ajtemima sa skale ponašanja. Druga značajna promjena je da između skale vjerovanja i skale ponašanja postoji znatno jača povezanost nego 1999. godine, što ih naročito u istraživanju 2016. godine približava pravoslavicima. Iako i u 2016. godini kompozit religioznosti od tri skale kod muslimana ostaje relativno slabiji i od pravoslavaca i od katolika, ipak se zapažaju i neke značajnije promjene. Prije svega, jača povezanost između V I B skale, što je osnova kompozita religioznosti u obje hrišćanske konfesije. Relativno difuzna struktura religioznosti se „pročišćava” time što se skala religijskog praktikovanja, ali i ponašanja, jasnije diferenciraju prema polovima: „religioznost” — „nereligioznost”.

Katolici su u istraživanju 1999. godine na osnovu faktorske analize pokazali slične rezultate kao i pravoslavci sa osnovnom razlikom da je P-skala pokazala aspekt religioznosti koji može identifikovati nereligiozne još u IMAGE analizi, koja je inače sintetičke prirode. To znači da se kod katolika nereligioznost kao strukturalni aspekt svijesti pokazuje kao najznačajniji, a s obzirom na relativno značajan procenat varijanse koji je ovaj faktor obuhvatio u OBLIMIN rotaciji, to se može reći i u kvantitativnom smislu. U svakom slučaju,

svi aspekti religioznosti kod katolika su čvrsto integrisani, sa tom razlikom što je društveno ponašanje u skladu sa religioznim moralom kod katolika slabije povezano sa religioznošću nego kod pravoslavaca. Izvjesnu prednost katolici pokazuju kada govorimo o poznavanju religijske doktrine kao aspekta religioznosti, gdje se kod njih pojavljuje nešto veći stepen znanja, a takođe se i na faktorskoj analizi javljaju dva posebna faktora koja se tiču K-skale. Međutim, budući da oba faktora sačinjavaju po dvije tvrdnje sa malim opterećenjima i odnoseći se na mali procenat varijanse, ovom nalazu ne možemo da damo naročiti značaj, osim konstatacije da je poznavanje religijske doktrine kod katolika nešto bolje u odnosu na pravoslavce i muslimane, iako je generalno slabo.

U istraživanju 2016. godine došlo je do izvjesnih promjena. Najznačajnija je da se skala religijskog praktikovanja izdvojila sa sedam visoko saturiranih tvrdnji na drugom relativno jakom faktoru, ali ne kao pokazatelj nereligioznosti, nego religioznosti u ovom specifičnom aspektu religijskog praktikovanja, dok su se dvije tvrdnje sa ove skale izdvojile na četvrtom slabom i manje bitnom faktoru, koji je u osnovi faktor nereligioznosti. Time je u istraživanju 2016. godine religijsko praktikovanje u većoj mjeri ušlo u kompozit religioznosti nego 1999. godine, što je ukupnu religioznost katolika u strukturalnom pogledu još više približilo pravoslavicima.

Strukturalne razlike između religijskih grupacija

Jedan od važnih ciljeva istraživanja bio je da utvrdimo osnovne strukturalne razlike između religijskih grupacija. Zato smo čitav uzorak podvrgli diskriminacionoj analizi i to na taj način što su u analizu ušle sve tri religijske grupacije, kao i skale ukupne religioznosti koje smo tretirali sa stanovišta ukupnih skorova. Na osnovu sprovedene analize dobili smo dvije diskriminacione funkcije (tabela 31).

Tabela 31. Statisticki kanoničke diskriminacione analize za tri religijske grupacije u istraživanju 1999. godine

Funkcija	Procenat	Kumulativni procenat	Kanonička korelacija
1	93,65	93,65	0,4863047
2	6,35	100,0	0,1434692

Prije funkcije	Vilksova Lambda	Chi-skor	Df	Značajnost
0	0,7477921	184,98618	8	0,0000
1	0,9794166	13,238063	3	0,0041

Zapaža se da je prva diskriminaciona funkcija mnogo značajnija, jer odnosi čak 93,65% ukupne varijanse, dok druga diskriminaciona funkcija nosi svega 6,35% varijanse. Kanonička korelacija za prvu funkciju je osrednja i prihvatljiva, dok je za drugu vrlo slaba. Zato su razlike među religijskim grupacijama po prvoj funkciji najznačajnije, što se može vidjeti i iz matrice strukture diskriminacionih funkcija, koje smo u slobodnoj interpretaciji označili kao diskriminacione faktore (tabela 32). Značajna opterećenja označena su sa **.

Tabela 32. Matrica strukture diskriminacionih funkcija među tri religijske grupacije u istraživanju 1999. godine

	Funkcija I	Funkcija II
TOTPRAKTIKOVANJE	0,92211**	0,2689
TOTRELIGIOZNOST	0,88693**	0,21773
TOTVJEROVANJE	0,80533**	0,03335
TOTPONAŠANJE	0,66212**	-0,00192
TOTZNAJJE	0,04701	0,95345**

Iz tabele 32 vidi se da je na prvoj funkciji najveće opterećenje na skali religijskog prakticiranja, što znači da ovaj aspekt religioznosti najbolje diskriminira religijske grupacije. Potom slijedi totalna religioznost i skala religijskog vjerovanja, a relativno slabije, iako još uvijek značajno, skala društvenog ponašanja sa religijskim predznakom. Po drugoj funkciji jedina je razlika na skali religijskog znanja, ali zbog male korelacije ovaj rezultat ima i malu vrijednost. Da bismo vidjeli koje se religijske grupacije međusobno razlikuju po prvoj i drugoj dimenziji (funkciji) prikazaćemo centroide grupa za prvu i drugu funkciju (tabela 33).

Tabela 33. Centroidi grupa za prvu i drugu diskriminacionu funkciju u istraživanju religioznosti 1999. godine

Religijske grupacije	Funkcija I	Funkcija II
Pravoslavci	-0,42288	-0,07176
Muslimani	0,84876	-0,04787
Katolici	-0,09075	0,32779

Iz tabele 33. vidi se da prva funkcija značajno diskriminira pravoslavce i katolike u odnosu na muslimane. Ovaj nalaz je u skladu sa našim prethodnim zaključcima da je kod muslimana religioznost veća nego kod pravoslavaca i katolika. Takođe, na osnovu faktorske analize smo zaključili da se sa stanovišta

strukture religioznosti između katolika i pravoslavaca može naći veliki broj značajnih sličnosti. Tu naročito mislimo na značaj i strukturu religijskog vjerovanja i praktikovanja.

Druga funkcija, koja statistički ima malu vrijednost, razlikuje pravoslavce i muslimane od katolika, a u tabeli 32 vidjeli smo da se ovo razlikovanje svodi na poznavanje religijske doktrine. Ovaj nalaz takođe korespondira sa našim ranijim nalazom da katolici nešto bolje poznaju svoju religijsku doktrinu nego što je to slučaj sa pravoslavicima i muslimanima.

Možemo zaključiti da je diskriminaciona analiza potvrdila dosadašnje analize iz istraživanja 1999. godine, te da se utvrđene razlike primjenom ove metode pokazuju u nešto jasnijem svijetlu.

U istraživanju 2016. godine ponovili smo kanoničku diskriminacionu analizu. U analizu su takođe ušle sve tri religijske grupacije, kao i skale ukupne religioznosti koje smo tretirali sa stanovišta ukupnih skorova. Na osnovu sprovedene analize dobili smo dvije diskriminacione funkcije (tabela 34). Razlike između grupa po prvoj funkciji i dalje su najznačajnije, ali manje nego 1999. godine.

Tabela 34. Statisticki kanoničke diskriminacione analize za tri religijske grupacije u istraživanju 2016. godine

Funkcija	Procenat	Kumulativni procenat	Kanonička korelacija
1	86,4	86,4	0,344
2	13,6	100,0	0,144

Prije funkcije	Vilksova Lambda	Chi-skor	Df	Značajnost
0	0,863	128,273	8	0,0000
1	0,979	18,233	3	0,000

Prva diskriminaciona funkcija mnogo je značajnija, jer odnosi čak 86,4% ukupne varijanse, dok druga diskriminaciona funkcija nosi 13,6% varijanse. Kanonička korelacija za prvu funkciju je ispod osrednje i osjetno slabija nego 1999. godine, dok je za drugu slaba. To se može vidjeti i iz matrice strukture diskriminacionih funkcija, koje smo u slobodnoj interpretaciji označili kao diskriminacione faktore (tabela 35). Značajna opterećenja označena su sa **.

Iz tabele 35 vidi se da je na prvoj funkciji najveće opterećenje na skali religijskog praktikovanja, što znači da ovaj aspekt religioznosti najbolje diskriminira religijske grupacije. Potom slijedi totalna religioznost i skala religijskog vjerovanja, a relativno slabije, iako još uvijek značajno, skala društvenog ponašanja sa religijskim predznakom. U tom pogledu ovi nalazi su slični nalazima

Tabela 35. Matrica strukture diskriminacionih funkcija među tri religijske grupacije u istraživanju 2016. godine

	Funkcija I	Funkcija II
TOTPRAKTIKOVANJE	0,955**	-0,035
TOTRELIGIOZNOST	0,859**	0,311
TOTVJEROVANJE	0,719**	0,602
TOTPONAŠANJE	0,679**	0,065
TOTZNAJJE	0,083	0,474**

iz 1999, s tim što su statističke vrijednosti za ukupnu religioznosti i skale vjerovanja niže nego 1999. godine. Po drugoj funkciji jedina je razlika na skali religijskog znanja, ali zbog male korelacije ovaj rezultat ima i malu vrijednost.

Da bismo vidjeli koje se religijske grupacije međusobno razlikuju po prvoj i drugoj dimenziji (funkciji), prikazaćemo centroide grupa za prvu i drugu funkciju (tabela 33).

Tabela 36. Centroidi grupa za prvu i drugu diskriminacionu funkciju u istraživanju religioznosti 2016. godine

Religijske grupacije	Funkcija I	Funkcija II
Pravoslavci	-0,238	-0,050
Muslimani	0,700	-0,103
Katolici	0,117	0,330

Poredeći tabele 33 i 36 najprije zapažamo da su se po prvoj najznačajnijoj funkciji relativne razlike među religijskim grupacijama smanjile. Došlo je i do značajnih promjena. Skala religijskog praktikovanja je kod muslimana i katolika jača nego kod pravoslavaca, a zatim ukupna religioznost, skala vjerovanja i ponašanja. Kao što smo u nekim ranijim analizama pokazali, u pogledu nekih aspekata religioznosti katolici su se u 2016. približili muslimanima, dok su, kao što nam pokazuje kanonička diskriminaciona analiza, u 1999. godini bili bliži pravoslavcima.

Religioznost prema sociodemografskim i sociološkim obilježjima ispitanika

Na kraju, prikazaćemo osnovne rezultate povezanosti religioznosti i sociodemografskih obilježja ispitanika u istraživanjima religioznosti 1999. i 2016. godine. Uopredljivost rezultata u ovom slučaju je ograničena iz nekoliko razloga:

— strukture uzorka u dva istraživanja se razlikuju, a te razlike se najviše ogledaju u nekim sociološkim obilježjima, kao što su obrazovanje i zanimanje;

— nijesu primijenjene iste statističke procedure kod svih sociodemografskih i socioloških obilježja u dva istraživanja;

— u istraživanju 1999. godine je arbitrarno uzet manji broj obilježja za analizu nego 2016. godine, te kod nekih obilježja poređenje nije moguće.

Zbog ograničenosti prostora ovom prilikom iznijecemo glavne rezultate, bez njihovog detaljnijeg prikaza, koji će biti prezentovan u monografiji koju ćemo završiti 2017. godine.

Region. Između regionalne pripadnosti i religioznosti utvrđene su statistički značajne razlike ($X^2 = 167,602$; $df = 4$; $p < 0,000$). Pripadnici sjevernog regiona u cjelini su religiozniji od pripadnika centralnog i južnog regiona. U sjevernom regionu muslimani su značajno religiozniji od katolika i pravoslavaca. U centralnom su pravoslavci religiozniji od muslimana, a u južnom katolici od pravoslavaca.

U cilju utvrđivanja razlika među regionima po skalama i ukupnoj religioznosti primijenili smo ANOVA test. Prema religijskom znanju među regionima nijesu nađene statistički značajne razlike, ali prema vjerovanju jesu ($F = 6,581$; $p < 0,001$). Pripadnici sjevernog regiona pokazuju značajno veće skorove na skali vjerovanja nego centralnog ($I-J = 2,22996$; $p < 0,003$) i južnog ($I-J = 3,54880$; $p < 0,002$).

U pogledu religijskog ponašanja među regionima su takođe utvrđene statistički značajne razlike ($F = 11,060$; $p < 0,000$). Ispitanici sjevernog regiona značajno su skloniji društvenom ponašanju u skladu sa moralno-religijskim normama nego centralnog ($I-J = 3,060050$; $p < 0,000$), dok se od južnog u tom pogledu značajno ne razlikuju. Između centralnog i južnog regiona nijesu nađene statistički značajne razlike.

Prema religijskom praktikovanju takođe su utvrđene statistički značajne razlike ($F = 17,643$; $p < 0,000$). Opet su ispitanici sjevernog regiona značajno skloniji religijskom praktikovanju nego centralnog ($I-J < 4,15968$; $p < 0,000$) i južnog ($I-J = 4,27504$; $p < 0,000$), dok između centralnog i južnog nijesu nađene razlike.

Najzad, prema ukupnoj religioznosti takođe su se pokazale statistički značajne razlike ($F = 11,606$; $p < 0,000$). Stanovnici sjevernog regiona su značajno religiozniji od pripadnika centralnog ($I-J < 9,14262$; $p = 0,000$) i južnog ($I-J < 9,81165$; $p = 0,001$), dok se pripadnici centralnog i južnog regiona prema ukupnoj religioznosti međusobno ne razlikuju.

Prema religioznosti i pojedinim skalama (osim skale znanja) najreligiozniji su pripadnici sjevernog regiona, a oni su značajno češće muslimani, što samo potvrđuje neke naše ranije analize.

Mjesto stanovanja. U istraživanju 1999. godine religioznost je na selu bila izražena u višem stepenu; visok stepen religioznosti je na selu bio prisutan u 32,7% slučajeva u odnosu na 19,2% visokoreligioznih ispitanika u gradu. Ovaj nalaz je sasvim razumljiv s obzirom na to da je selo tradicionalno uporište klasične religioznosti, koja se na selo kao centar društvenog života oslanja vjekovima, u vremenu kada je imala apsolutnu dominaciju u društvu.

U istraživanju 2016. godine poredili smo samo Podgoricu sa drugim gradovima u Crnoj Gori. Primjenom t-testa nijesu utvrđene značajne razlike na nivou ukupne religioznosti, niti na pojedinačnim skalama.

Pol. U istraživanju iz 1999. godine nijesu utvrđene značajne razlike u pogledu stepena religioznosti prema polu. U istraživanju 2016. godine pokazale su se statistički značajne razlike prema polu na nivou ukupne religioznosti i po pojedinim skalama. Primijenili smo t-test.

Žene pokazuju značajno veću ukupnu religioznost od muškaraca na nivou cijelog uzorka ($t = -2,336$; $p < 0,020$). Značajno su sklonije religijskom praktikovanju ($t = -2,858$; $p < 0,004$) i vjerovanju od muškaraca ($t = -2,433$, $p < 0,015$), dok se u pogledu društvenog ponašanja inspirisanog religijskim moralom i teološkog znanja ne razlikuju od muškaraca. Detaljniji uvid dobijamo kada razlike posmatramo prema religijskim grupacijama i skalama unutar njih.

Među pravoslavicima žene su značajno sklonije vjeri ($t = -2,355$; $p < 0,019$) religijskom praktikovanju ($t = -3,116$; $p < 0,002$) i u cjelini su religioznije od muškaraca ($t = -2,370$; $p < 0,018$), dok se od muškaraca značajno ne razlikuju u pogledu poznavanja teološke doktrine i društvenog ponašanja prema moralno-religioznim normama.

Žene su od muškaraca među katolicima sklonije samo religijskom praktikovanju ($t = -2,359$; $p < 0,020$), dok prema drugim skalama i ukupnoj religioznosti nijesu nađene statistički značajne razlike.

U poduzorku muslimana nijesu nađene razlike između žena i muškaraca u bilo kom aspektu religioznosti.

U cjelini, žene su religioznije od muškaraca. Posebno treba istaći da između religijskog vjerovanja i praktikovanja postoji očigledno veća usklađenost, što ukazuje da su žene dosljednije u vjeri i njenom praktikovanju od muškaraca.

Starost. U istraživanju 1999. godine pokazalo se da sa starošću raste religioznost. Najreligiozniji su ispitanici preko 60 godina, koji su visokoreligiozni u 39,0% slučajeva, pa religioznost opada sa manjim brojem godina, sa manjim, nebitnim izuzecima. Da bismo utvrdili povezanost starosti i ukupne

religioznosti, a zatim između starosti i pojedinih skala, primijenili smo Pirsonov koeficijent korelacije.

Rezultati su dosta neočekivani u 2016. godini. Na nivou cjelokupnog uzorka između starosti i ukupne religioznosti ne postoji korelacija, niti između posebnih aspekta religioznosti (skala) i starosti, sa izuzetkom skale društvenog ponašanja gdje je nađena blaga pozitivna korelacija ($r = 0,078$; $p < 0,020$). Još neočekivaniji rezultati javljaju se kada se povezanost starosti i religioznosti posmatra po religijskim grupacijama, ukupnoj religioznosti i skalama unutar nje.

Između starosti i ukupne religioznosti kod pravoslavaca ne postoji korelacija. Slaba pozitivna korelacija nađena je samo između društvenog ponašanja pravoslavaca inspirisanog religijskim moralom i starosti ($r = 0,105$; $p < 0,013$), a još slabija između religijskog praktikovanja i starosti ($r = 0,089$; $p < 0,035$). Dakle, stariji pravoslavci skloniji su društvenom ponašanju u skladu sa religijsko-moralnim normama i religijskom praktikovanju.

Najzanimljiviji su rezultati vezani za katolike. Sasvim neočekivano, ali mlađi katolici značajno su skloniji vjeri od starijih ($r = -0,240$; $p < 0,000$). Bolje poznaju katoličku religijsku doktrinu, što nije neočekivano ($r = -0,240$; $p < 0,004$). U pogledu religijskog ponašanja, praktikovanja i ukupne religioznosti nijesu nađene statistički značajne razlike među katolicima prema starosti.

Najzad, među muslimanima prema ukupnoj religioznosti ili četiri skale nijesu nađene statistički značajne razlike po polu.

Da li ovi rezultati sugerišu pretpostavku da institucionalna religioznost ne može da pruži zadovoljavajuće odgovore na brojna egzistencijalna pitanja savremenog čovjeka, a pogotovu na duboka anomična osjećanja usljed jedne hronične društvene krize, teško je reći, ali je moguće da dio odgovora treba tražiti i u tim pravicima.

Školska sprema. Prema istraživanju iz 1999. godine sa porastom stručne spreme opada religioznost, sa malim, neznačajnim odstupanjima između više i visoke stručne spreme. Obrazovanje je faktor koji negativno utiče na klasičnu religioznost, najvjerovatnije zato što se obrazovanjem stiču određena pozitivna znanja koja djeluje kao inhibitorni mehanizam za prihvatanje teoloških doktrina koje nijesu u skladu sa saznanjem moderne nauke. Ovim je sasvim razumljiva pretpostavka da se obrazovanjem, prilikom odbacivanja tradicionalnog pogleda na svijet, ljudi prepuštaju alternativnim, svjetovnim oblicima religioznosti.

U istraživanju 2016. godine primijenjena je ANOVA. Utvrđene su statistički značajne razlike na nivou ukupne religioznosti i svih pojedinačnih skala: ukupna religioznost ($F = 8,781$; $p < 0,028$), skala znanja ($F = 3,046$; $p < 0,000$), skala vjerovanja ($F = 12,279$; $p < 0,000$) i skala ponašanja ($F = 4,561$; $p < 0,000$).

Ispitanici sa nižim obrazovanjem značajno su religiozniji od onih sa srednjim (I-J = 12,97869; $p < 0,000$) sa višim (I-J = 12,82653; $p < 0,000$) i onih sa visokim (I-J = 74466; $p < 0,019$). Ispitanici sa srednjom školom značajno su religiozniji od onih sa visokom (I-J = 4,76598; $p < 0,019$). Najzad, ispitanici sa višom i visokom školom ne razlikuju se međusobno po religioznosti, osim što su značajno manje religiozni od onih sa nepotpunom osnovnom i osnovnom školom, a oni sa visokom još su manje religiozni od onih sa srednjom. Dakle, religioznost je u obrnutoj korelaciji sa nivoom obrazovanja, što su pokazali i rezultati iz 1999. godine.

Detaljniju analizu dobijamo po skalama. Prema očekivanju, jedino je skala znanja u pozitivnoj korelaciji sa obrazovanjem jer značajno bolje znanje o religioznoj doktrini pokazuju oni sa višim obrazovanjem od onih sa srednjim (I-J = 0,98584; $p < 0,026$) i oni sa visokim od onih sa srednjim (I-J = 0,70039; $p < 0,024$).

Budući da je skala vjerovanja stožerna skala religioznosti nije neočekivano da, slično rezultatima za ukupnu religioznost, ispitanici sa nepotpunom osnovnom i osnovnom školom budu značajno skloniji vjeri od onih sa srednjom (I-J = 4,89932; $p < 0,000$), onih sa višom (I-J = 4,99597; $p < 0,001$) i onih sa visokom (I-J = 7,53333; $p < 0,000$). Ispitanici sa srednjom spremom su značajno skloniji vjeri nego oni sa visokom (I-J = 2,63402; $p < 0,000$) ali i sa višom (I-J = 2,253741; $p < 0,025$).

Društveno ponašanje prema religijskom moralu je značajno izraženije kod niže obrazovanih; religiozno inspirisano društveno ponašanje značajno je zastupljenije kod onih sa nepotpunom osnovnom i osnovnom nego onih sa srednjom školom (I-J = 4,06141; $p < 0,000$), višom (I-J = 4,99184; $p < 0,000$) i visokom (I-J = 6,41013; $p < 0,000$). Najzad, ispitanici sa srednjom skloniji su religijski inspirisanom društvenom ponašanju nego oni sa visokom školom (I-J = 2,34872; $p < 0,000$).

Najzad, religijsko praktikovanje je značajno zastupljenije među manje obrazovanim; ispitanici sa nepotpunom osnovnom i osnovnom školom su značajno skloniji religijskom praktikovanju nego oni sa srednjom (I-J = 4,19967; $p < 0,001$), višom (I-J = 4,00612; $p < 0,008$) i oni sa visokom školom (I-J = 4,68331; $p < 0,000$).

U cjelini posmatrano, sa malim izuzecima, jasno se ispoljava negativna povezanost između opšte religioznosti i nivoa obrazovanja, kao i obrazovnog nivoa i posebnih aspekata (skala) religioznosti, što generalno potvrđuje rezultate iz 1999. godine.

Zanimanje. U uzorku iz 1999. godine nije uključen dovoljan broj ispitanika u pojedinim kategorijama zanimanja (rukoviiodioci, privatnici, učenici — studenti

i dr.) te zaključci za ovu godinu nijesu pouzdani, niti reprezentativni. Ipak ćemo pomenuti neke osnovne nalaze. Domaćice su pokazale natprosječnu religioznost u trećini slučajeva. Od društveno aktivnih kategorija najreligiozniji su poljoprivrednici, što se može objasniti sa stanovišta mjesta življenja, pri čemu je već ranije bilo riječi zašto je selo tradicionalna baza religioznosti. Radnici su više nego duplo manje bili religiozni od poljoprivrednika, a službenici i stručnjaci su bili najmanje religiozni, pri čemu je razlika između ove dvije posljednje kategorije bila mala i u korist je niže religioznosti službenika. Ovaj nalaz je vjerovatno artefakt i školske spreme.

U istraživanju 2016. godine primjenoma ANOVA testa znatno detaljnije smo analizirali povezanost religioznosti i zanimanja, ne samo vezu ukupne religioznosti i zanimanja, nego i pojedinih skala sa zanimanjem. Primjenom ANOVA testa pokazalo se da između ukupne religioznosti i zanimanja postoje statistički značajne razlike ($F = 3,573$; $p < 0,024$), kao i između skale vjerovanja i zanimanja ($F = 3,501$; $p < 0,000$), skale ponašanja i zanimanja ($F = 6,063$; $p < 0,000$) i skale praktikovanja i zanimanja ($F = 2,374$; $p < 0,012$). Između skale znanja i zanimanja nijesu utvrđene statistički značajne razlike. Ipak, više ilustrativno pominjemo da stručnjaci pokazuju veće poznavanje religiozne doktrine od preduzetnika, službenika i tehničara, učenika i studenata i domaćica.

Prema istraživanju iz 2016. godine rukovodioci pokazuju značajno manju ukupnu religioznost od domaćica ($I-J = -11,21478$; $p < 0,024$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Stručnjaci spadaju u najmanje religioznu kategoriju zanimanja; značajno su manje religiozni od službenika i tehničara ($I-J = -6,87884$; $p < 0,043$), radnika ($I-J = -9,04830$; $p < 0,010$), poljoprivrednika ($I-J = -15,93381$; $p < 0,003$), domaćica ($I-J = -16,24468$; $p < 0,000$) i penzionera ($I-J = -8,01639$; $p < 0,029$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Preduzetnici su manje religiozni od poljoprivrednika ($I-J = -14,31401$; $p < 0,001$) i domaćica ($I-J = -14,62488$; $p < 0,002$). Od ostalih se značajno ne razlikuju. Kao što smo pomenuli, službenici i tehničari su više religiozni od stručnjaka, ali manje od domaćica ($I-J = -9,36585$; $p = 0,012$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Radnici su samo religiozniji od stručnjaka, a od svih ostalih kategorija zanimanja značajno se ne razlikuju. Poljoprivrednici su značajno više religiozni od stručnjaka, preduzetnika, učenika i studenata ($I-J = 10,43866$; $p < 0,049$) i nezapošljenih ($I-J = 14,82375$; $p < 0,010$), a od svih ostalih značajno se ne razlikuju. Kazali smo da su učenici i studenti manje religiozni od poljoprivrednika, ali i od domaćica ($I-J = -10,74954$; $p < 0,000$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Domaćice su značajno religioznije od svih ostalih; istakli smo da su religioznije od rukovodilaca, stručnjaka, preduzetnika, službenika i tehničara, učenika i studenata, ali i od penzionera ($I-J = 8,22829$; $p <$

0,031) i nezapošljenih (I-J = 15,13463; $p < 0,000$). Penzioneri su više religiozni od stručnjaka, a manje od domaćica. Najzad, nezapošljeni su manje religiozni od poljoprivrednika i domaćica.

Možemo zaključiti da su domaćice najreligioznija kategorija zanimanja, zatim poljoprivrednici, a najmanje su religiozni stručnjaci, a zatim preduzetnici. Ostale kategorije zanimanja distribuiraju se između ovih polova.

Rukovodioci su značajno manje skloni religijskom vjerovanju nego domaćice (I-J = -4,10955; $p < 0,027$). Stručnjaci su značajno manje skloni vjeri u Boga nego službenici i tehničari (I-J = -3,37842; $p < 0,008$), radnici (I-J = -3,55428; $p < 0,007$), poljoprivrednici (I-J = -5,46877; $p < 0,006$), učenici i studenti (I-J = -4,00045; $p < 0,000$), domaćice (I-J = -6,52837; $p < 0,000$) i penzioneri (I-J = -3,78369; $p < 0,006$). Preduzetnici su značajno manje skloni vjeri od domaćica (I-J = -4,44033; $p < 0,010$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Službenici i tehničari su značajno manje skloni vjeri od domaćica (I-J = -3,14994; $p < 0,023$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Radnici su značajno skloniji vjeri nego stručnjaci, a značajno manje nego domaćice (I-J = -2,97409; $p < 0,037$). Od ostalih se značajno ne razlikuju. Poljoprivrednici su značajno više posvećeni vjeri nego učenici i studenti (I-J = 4,22117; $p < 0,001$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Učenici i studenti su značajno skloniji vjeri nego stručnjaci, a značajno manje nego radnici i domaćice (I-J = -2,52792; $p < 0,039$). Od ostalih se značajno ne razlikuju. Domaćice su najviše posvećene vjeri; sklonije su vjeri od rukovodilaca, stručnjaka, preduzetnika, službenika i tehničara, radnika, učenika i studenata i nezapošljenih (I-J = 3,79640; $p < 0,017$). Ne razlikuju se samo od poljoprivrednika i penzionera. Penzioneri su skloniji vjeri od stručnjaka, a od svih ostalih značajno se ne razlikuju. Najzad, nezapošljeni su manje skloni vjeri samo od domaćica, dok se od svih ostalih značajno ne razlikuju.

U skali vjerovanja izrazito dominiraju dvije profesionalne kategorije: domaćice kao najsklonije religijskom vjerovanju i stručnjaci kao najmanje skloni. Svi ostali pozicioniraju se prema ove dvije najdominantnije profesionalne kategorije, što se tiče vjere, više prema domaćicama.

Kada je riječ o religijskom praktikovanju rukovodioci se ne razlikuju od svih ostalih. Stručnjaci značajno manje učestvuju u religijskom praktikovanju od poljoprivrednika (I-J = -4,90229; $p < 0,014$) i domaćica (I-J = -4,46809; $p < 0,000$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Preduzetnici takođe značajno manje učestvuju u religijskom praktikovanju od poljoprivrednika (I-J = -5,32689; $p < 0,001$) i domaćica (I-J = -4,89289; $p < 0,004$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Službenici i tehničari značajno su manje skloni religijskom praktikovanju od domaćica (I-J = 3,29406; $p < 0,017$), a od ostalih se

značajno ne razlikuju. Radnici se po intezitetu religijskog praktikovanja ne razlikuju od svih ostalih. Poljoprivrednici su skloniji religijskom praktikovanju od stručnjaka i preduzetnika, učenika i studenata ($I-J = 3,83858$; $p < 0,050$, na ivici značajnosti) i nezapošljenih ($I-J = 5,21520$; $p < 0,018$). Učenici i studenti manje su skloni religijskom praktikovanju od poljoprivrednika i domaćica ($I-J = -3,40438$; $p < 0,005$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Domaćice su ponovo najsklonije religijskom praktikovanju kao što su bile i vjerovanju; značajno više su posvećene religijskom praktikovanju nego stručnjaci, preduzetnici, službenici i tehničari, učenici i studenti i nezapošljeni ($I-J = 4,78100$; $p < 0,002$), a od ostalih se značajno ne razlikuju. Penzioneri se po religijskom praktikovanju ne razlikuju od ostalih. Nezapošljeni su manje skloni religijskom praktikovanju od poljoprivrednika i domaćica, dok se od ostalih značajno ne razlikuju.

Religijskom praktikovanju najviše su sklone domaćice i poljoprivrednici, dok se sve ostale kategorije uglavnom razlikuju po tome što su od njih manje skloni religijskom praktikovanju. Snažni pritisci da se stanovnici sela konformiraju kolektivističkim i autoritarnim obrascima na selu, koji su i u osnovi religijskih rituala, utiču da su poljoprivrednici njihovi veći privrženici, bez obzira na to da li iza praktikovanja stoji vjera ili ne. Zbog stereotipnosti socijalnog života i osjećaja društvene marginalizovanosti, domaćice su sklonije vjeri, ali i religijskom praktikovanju kao jednoj od rjeđih prilika da aktivnije učestvuju u društvenom životu.

Najzad, rukovodioci su manje skloni društvenom ponašanju inspirisanom religijskim moralom nego domaćice ($I-J = -5,15066$; $p < 0,001$). Od ostalih se značajno ne razlikuju. Stručnjaci su ponovo profesionalna grupa koja je najmanje sklona društvenom ponašanju u skladu sa normama religijskog morala od svih ostalih; manje su skloni od službenika i tehničara ($I-J = -3,35872$; $p < 0,002$), radnika ($I-J = -3,66841$; $p < 0,001$), poljoprivrednika ($I-J = -5,26320$; $p < 0,003$), domaćica ($I-J = -6,45390$; $p < 0,000$) i penzionera ($I-J = -3,57351$; $p < 0,003$), a od ostalih se značajno ne razlikuju. Preduzetnici su manje skloni religijskim moralom inspirisanom društvenom ponašanju nego poljoprivrednici ($I-J = -4,00403$; $p < 0,048$) i domaćice ($I-J = -5,19473$; $p < 0,001$). Službenici i tehničari značajno su skloniji religijski inspirisanom društvenom ponašanju od stručnjaka i nezapošljenih ($I-J = 4,13702$; $p < 0,003$), a značajno manje od domaćica ($I-J = -3,09518$; $p < 0,011$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Radnici se značajno više ponašaju u skladu sa moralno-religijskim normama od učenika i studenata ($I-J = 2,32798$; $p < 0,035$), od nezapošljenih ($I-J = 4,43671$; $p < 0,002$), a značajno manje od domaćica ($I-J = -2,70549$; $p < 0,025$). Poljoprivrednici su više skloni religijski inspirisanom društvenom ponašanju od stručnjaka, preduzetnika, učenika i studenata ($I-J = 3,93278$; $p < 0,023$) i nezapošljenih ($I-J = 6,04151$; $p < 0,002$), a od ostalih se značajno

ne razlikuju. Učenici i studenti značajno manje prihvataju društveno ponašanje inspirisano religijskim moralom od radnika, poljoprivrednika i domaćica (I-J = -5,12348; $p < 0,000$). Od ostalih se značajno ne razlikuju. Domaćice se značajno više od svih drugih ponašaju u skladu sa religijskim moralom: od rukovodilaca, stručnjaka, preduzetnika, službenika i tehničara, radnika, učenika i studenata, penzionera (I-J = 2,88039; $p = 0,026$) i nezapošljenih (I-J = 7,23221; $p < 0,003$). Ne razlikuju se samo od poljoprivrednika. Penzioneri su značajno više skloni religijski inspirisanom društvenom ponašanju nego stručnjaci i nezapošljeni (I-J = 4,35182; $p < 0,003$), a značajno manje od domaćica, dok se od ostalih značajno ne razlikuju. Nezapošljeni su sa stručnjacima najmanji poklonici društvenog ponašanja u skladu sa moralno-religijskim normama; značajno manje od službenika i tehničara, radnika, poljoprivrednika, domaćica i penzionera, dok se od ostalih značajno ne razlikuju.

U cjelini posmatrano, najreligioznija profesionalna grupacija su domaćice, a zatim poljoprivrednici iz razloga o kojima je ranije bilo riječi. Istovremeno, stručnjaci i nezapošljeni su prosječno najmanje religiozni u odnosu na ostale koji se relativno ravnomjerno pozicioniraju bliže jednom ili drugom polu. Neočekivani su rezultati za nezapošljene koji osjetno više inkliniraju nereligioznosti. Očigledno je da dugotrajna nezapošljenost ne stimuliše jačanje religijskih uvjerenja i ponašanja, budući da se svijet u kome čovjek ne može godinama da ostvari svoje osnovno ljudsko pravo na rad ne doživljava ustrojen po božjim načelima. Generalno bi se ipak moglo zaključiti da su religiozniji oni koji pripadaju nižim profesionalnim, a pogotovu obrazovnim slojevima.

Socijalno porijeklo. Povezanost socijalnog porijekla i religioznosti ispitali smo primjenom ANOVA testa. Razlike među ispitanicima različitog socijalnog porijekla po ukupnoj religioznosti su značajne ($F = 4,256$; $p < 0,000$).

Ispitanici zemljoradničkog socijalnog porijekla religiozniji su od ispitanika radničkog (I-J = 10,351; $p < 0,000$), službeničkog (I-J = 7,28926; $p < 0,020$), ispitanika koji potiču iz porodica stručnjaka i umjetnika (I-J = 11,88113; $p < 0,008$) i privatnika (I-J = 12,60198; $p < 0,000$). Jedino se po ukupnoj religioznosti značajno ne razlikuju od ispitanika koji potiču iz porodica rukovodilaca.

Ispitanici koji su radničkog socijalnog porijekla značajno su manje religiozni nego oni koji su zemljoradničkog, a značajno više nego oni koji su iz porodica rukovodilaca (I-J = 8,05263; $p < 0,031$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju.

Ispitanici koji su službeničkog socijalnog porijekla značajno manje su religiozni nego oni zemljoradničkog, a od svih ostalih se ne razlikuju.

Ispitanici koji potiču iz porodica stručnjaka i umjetnika značajno su manje religiozni nego oni koji potiču iz porodica zemljoradnika. Od svih ostalih značajno se ne razlikuju.

Ispitanici koji potiču iz porodica rukovodilaca značajno manje su religiozni nego oni koji potiču iz radničkih porodica, a značajno više od onih iz privatničkih porodica ($I-J = 10,30316$; $p < 0,000$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju.

Ispitanici koji potiču iz porodica privatnika značajno manje su religiozni nego oni iz zemljoradničkih porodica i porodica rukovodilaca.

Ponovo se potvrđuje da je selo tradicionalno uporište religioznosti jer su ispitanici koji potiču iz zemljoradničkih porodica daleko najreligiozniji. Oni koji potiču iz radničkih porodica nešto su religiozniji od ostalih (vjerovatno zbog povezanosti ovih porodica sa selom), ali i oni iz porodica rukovodilaca. U jednom ranijem kolektivističkom društvu, rukovođenje je bilo povezana sa jakim autoritarnim obrascima koji su imali i religijske primjese, te ovu nešto izraženu religioznost ispitanika iz ovih porodica vjerovatno možemo objasniti njihovom socijalizacijom u tom autoritarno-religijskom duhu.

Bračno stanje. U istraživanju 1999. godine bilo je 9,3% visokoreligioznih neoženjenih/neudatih, a 34% visokoreligioznih udovaca/udovica, dok su oženjeni/udate i razvedeni/ne bili u sredini, sa približnim procentom visokoreligioznih. Ovaj nalaz se, međutim, ne može smatrati naročito značajnim zato što promjena u bračnom statusu koja se ovdje pokazuje kao značajna za religioznost jeste praćena činjenicom da su udovci i udovice stariji od oženjenih i razvedenih, a naročito od neoženjenih/neudatih. Tako se može opravdano pretpostaviti da je ovaj rezultat artefakt starosti, a ne bračnog statusa.

Da bismo ispitali uticaj bračnog statusa na religioznost u istraživanju 2016. godine, primijenili smo ANOVA test. Razlike prema stepenu religioznosti između različitih kategorija bračnog statusa su značajne ($F = 4,603$; $p < 0,001$).

Neoženjeni/neudate značajno su manje religiozni od oženjenih/udatih ($I-J = -6,15341$; $p = 0,001$) i udovaca/udovica ($I-J = -10,95790$; $p < 0,001$), dok se od razvedenih i onih u vanbračnoj zajednici značajno ne razlikuju.

Oženjeni/udate značajno su religiozniji od neoženjenih/neudatih, a od svih ostalih se značajno ne razlikuju.

Razvedeni/razvedene značajno manje su religiozni od udovaca/udovica ($I-J = -10,54299$; $p < 0,035$), dok se od ostalih značajno ne razlikuju.

Udovci/udovice značajno su religiozniji od neoženjenih/neudatih, razvedenih i onih u vanbračnoj zajednici ($I-J = 12,41635$; $p < 0,034$). Ne razlikuju se samo od oženjenih/udatih.

Najzad, oni koji žive u vanbračnim zajednicama značajno su manje religiozni od udovaca/udovica, dok se od svih ostalih značajno ne razlikuju.

Kao i u istraživanju 1999. godine, zapaža se da su udovci/udovice najreligioznija kategorija. Nesumnjivo da je ovo artefakt i godina. Međutim, vidjeli

smo da u istraživanju 2016. godine između starosti i religioznosti nijesu nađene pozitivne korelacije, a kod katolika je čak nađena negativna. Gubitak bračnog druga u starijim godinama je najteži stres koji rezultira hroničnom anksioznošću, te religioznost može biti svojevrsna „kompenzacija” za taj gubitak. Ovaj gubitak je posebno težak u kombinaciji sa brojnim drugim psihološkim i socijalnim problemima starosti. Ostale kategorije bračnog statusa su slično pozicionirane po religioznosti, izuzev neoženjenih/neudatih, koji su relativno najmanje religiozni, što je vjerovatno povezano i sa činjenicom da su najmlađi.

Broj članova domaćinstva. U višečlanim porodicama naglašeniji je kolektivistički i patrijarhalni duh, što može uticati i na veću religioznost članova u takvim brojnim porodicama. U našem istraživanju nije se potvrdila bilo kakva korelacija između ukupne religioznosti i broja članova porodice, niti korelacija broja članova sa bilo kojim aspektom (skalom) religioznosti.

Ekonomsko-stambena situacija. Osnovne podatke o ekonomsko-stambenoj situaciji imamo samo za 2016. godinu. Najprije smo ispitivali povezanost prosječnih mjesečnih primanja po članu domaćinstva i ukupne religioznosti, kao religioznosti po skalama.

Zapaža se da između visine primanja i stepena ukupne religioznosti, osim za skalu znanja, postoje negativne korelacije; ispitanici sa višim prosječnim mjesečnim primanjima po članu domaćinstva značajno su manje religiozni i po ukupnoj religioznosti i po pojedinim aspektima od onih sa nižim i *vice versa*, osim kada je riječ o skali znanja, gdje korelacija nije utvrđena.

Tabela 37. Korelacije između prosječnih mjesečnih primanja po članu domaćinstva, ukupne religioznosti i skala religioznosti

Ukupna religioznost i skale	Ukupna mjesečna primanja po članu	
	R	Sig
Ukupna religioznost	-0,145	0,000
Skala vjerovanja	-0,175	0,000
Skala praktikovanja	-0,077	0,030
Skala ponašanja	-0,147	0,000
Skala znanja	-0,022	0,540

Ovaj nalaz indirektno ide u prilog rasprostranjenom uvjerenju da religioznost ima svoju najširu bazu u nižim socijalnim slojevima i sa niskim prosječnim mjesečnim primanjima.

Kada je riječ o stambenoj situaciji slika je nešto drugačija. Ispitanici koji imaju veću kvadraturu stana ili kuće po članu domaćinstva pokazuju veću ukupnu

religioznost od onih koji nemaju ($r = 0,086$; $p < 0,016$) i veću posvećenost religijskom praktikovanju ($r = 0,106$; $p < 0,003$), dok se po religijskom vjerovanju, religijskom znanju ($r = 0,070$; $p < 0,050$, na granici) i društvenom ponašanju inspirisanom religijskim moralnim normama značajno ne razlikuju od onih koji imaju manju kvadraturu stana/kuće po članu domaćinstva. Visina Pirsonovog koeficijenta i značajnosti su relativno niski za ukupnu religioznost i skalu vjerovanja, tako da ovim razlikama ne treba pridati preveliki značaj. Ali čak i da im pridamo određeni značaj, ne treba izgubiti iz vida da kvadratura dobro ne diskriminiše socijalno-ekonomski status ispitanika naprosto zato što seoska i prigradska domaćinstva imaju relativno velike stanove/kuće.

Kada smo tražili povezanost između komfornosti stana/kuće i religioznosti nijesmo našli korelacije niti na nivou ukupne religioznosti, niti pojedinih aspekta (skala) religioznosti i komfornosti. Primijenjen je Spirmanov Ro koeficijent korelacije.

Sociološki profili religioznih i nereligioznih u Crnoj Gori

Na kraju, pokušaćemo na osnovu rezultata istraživanja o povezanosti socio-demografskih i socioloških obilježja da opišemo tipične sociološke profile jednih i drugih u Crnoj Gori. Treba imati na umu da je riječ o značajnim simplifikacijama. Iako se nikako ne mogu uporediti sa Veberovim idealnim tipovima, njihova metodološka uloga je slična — da na osnovu njihovog opisa shvatimo koliko određena religijska grupacija odstupa od opisanog tipa. Ovaj opis uzima u obzir sve tri religijske grupacije.

Visokoreligiozni potiče iz sjevernog regiona Crne Gore, značajno češće sa sela ili iz malog grada, češće je ženskog pola, starijeg uzrasta, ali to ne mora da bude pravilo. Niskog je obrazovanja, a po zanimanju najčešće domaćica ili poljoprivrednik i zemljoradničkog socijalnog porijekla. Struktura porodice po brojnosti je nebitna, ali su zato značajno češće sa niskim primanjima.

Nereligiozni je iz južnog, eventualno centralnog regiona, iz Podgorice, muškog roda, mlađi (iako to ne mora da bude pravilo), visokoobrazovan, stručnjak i sa visokim prosječnim mjesečnim primanjima po članu domaćinstva.

Nikola ŠARANOVIĆ*

RELIGIOZNOST U PRAVNOM PORETKU CRNE GORE

RELIGIOZNOST kao aspekt ličnog života i društvene stvarnosti prepoznata je u pravnom poretku Crne Gore kao posebna vrijednost. Pojam religioznosti u crnogorskom pravnom poretku pojavljuje se u vidu *vjere, vjeroispovijesti i vjerskih zajednica*.

1. Ustav

Kao osnovno ljudsko pravo i sloboda, vjeroispovijest je zaštićena i promovisana u članu 46 *Ustava Crne Gore*, pod rubrumom „Sloboda misli, savjesti, vjeroispovijesti”, koji glasi:

„Svakome se jemči pravo na slobodu misli, savjesti i vjeroispovijesti, kao i pravo da promijeni vjeru ili uvjerenje i slobodu da, sam ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, ispoljava vjeru ili uvjerenje molitvom, propovijedima, običajima ili obredom. Niko nije obavezan da se izjašnjava o svojim vjerskim ili drugim uvjerenjima. Sloboda ispoljavanja vjerskih uvjerenja može se ograničiti samo ako je to neophodno radi zaštite života i zdravlja ljudi, javnog reda i mira, kao i ostalih prava zajemčenih ustavom.”

Prema svom sadržaju, obimu i dometu, osnovna pravna norma za zaštitu i promociju ovog prava i slobode u skladu je sa međunarodnim standardima, sadržanim u *Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, Paktu o građanskim i političkim pravima i Evropskoj konvenciji o osnovnim pravima i slobodama*, koji ovu oblast regulišu na gotovo istovjetan način. Tako član 9 *Evropske konvencije*, pod rubrumom istovjetnim rubrumu člana 46 *Ustava Crne Gore*, glasi: „Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i veroispovesti; ovo pravo

---

* Mr Nikola Šaranović, Ministarstvo pravde u Vladi Crne Gore

uključuje slobodu promene vjere ili uvjerenja i slobodu čoveka da, bilo sam ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava vjeru ili uvjerenje molitvom, propovijedima, običajima i obredom. 2 Sloboda ispovijedanja vjere ili ubjeđenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu javne bezbjednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.”

Osim direktnog ustavnog jemstva, najviši pravni akt Crne Gore pruža mogućnost dodatnih garancija, predviđajući u članu 9 pod rubrumom „Pravni poredak” da su potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava sastavni dio unutrašnjeg pravnog poretka, imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primjenjuju kada odnose uređuju drukčije od domaćeg zakonodavstva.

Religioznost se, dakle, u članu 46 *Ustava* pojavljuje u dva pojma: vjera i vjeroispovijest. Pod pojmom vjera, religioznost je unutrašnja kategorija, koja stanuje u *forum internumu* kao apsolutno pravo, van domašaja države i mogućnosti ograničenja ove slobode. Kao vjeroispovijest, religioznost je spoljašnja kategorija, odnosno ispoljavanje vjere u *forum externumu*, tj. njeno ispovijedanje, koje ulazi u zonu domašaja države i mogućnosti ograničenja, zbog čega predstavlja relativno pravo. Ova sloboda, kako je to predviđeno *Ustavom*, može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu javne bezbjednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.

Nadalje, vjeroispovijest, kao ispoljavanje vjere, pojavljuje se u dva aspekta: individualnom (sam) i kolektivnom (u zajednici s drugima): „Svakome se jemči pravo (...) da, sam ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, ispoljava vjeru ili uvjerenje molitvom, propovijedima, običajima ili obredom.”

U tijesnoj vezi sa kolektivnim aspektom slobode vjeroispovijesti je ustavno određenje o vjerskim zajednicama. Član 14 *Ustava* glasi: „Vjerske zajednice odvojene su od države. Vjerske zajednice su ravnopravne i slobodne u vršenju vjerskih obreda i vjerskih poslova.” U odnosu na rješenje iz *Ustava Republike Crne Gore* iz 1992. godine, primjetna je jezička i sadržajna svedenost norme u novom ustavu. Član 11 ranijeg ustava, pod rubrumom „Vjeroispovijesti” glasio je: „Pravoslavna crkva, Islamska vjerska zajednica, Rimokatolička crkva i druge vjeroispovijesti su odvojene od države. Vjeroispovijesti su ravnopravne i slobodne u vršenju vjerskih obreda i vjerskih poslova. Vjeroispovijesti samostalno uređuju svoju unutrašnju organizaciju i vjerske poslove, u granicama pravnog poretka. Država materijalno pomaže vjeroispovijesti.” Svedenost nove norme ogleda se najprije u podvođenju ranije nabrojanih crkava i vjerskih zajednica pod generički pojam „vjerske zajednice”. Na „vjerske zajednice” sveden je i

pojam „vjeroispovijest”, preciznije, riječ je o njegovoj institucionalizaciji. Takođe, nova norma ne sadrži raniju odredbu o materijalnoj pomoći vjerskim zajednicama, što ne znači da za ovu vrstu pomoći više nema ustavnog osnova, jer je on sadržan u članu 53 Ustava, pod rubrumom „Sloboda udruživanja”: „Država pomaže politička i druga udruženja, kada za to postoji javni interes”.

Odvojenost vjerskih zajednica od države u smislu ovog člana treba tumačiti kao ustavni princip razgraničenja kompetencija države i vjerskih zajednica u duhu evropske demokratske tradicije, odnosno kao „doktrinarnu formulu separacionizma koja je razvijena da bi se njome definisao (ne)odnos između vjerskih zajednica i države”¹, što s druge strane ne isključuje saradnju države sa vjerskim zajednicama u stvarima od zajedničkog interesa, opet u duhu savremenih trendova u Evropi, u kojoj je danas dominantan sistem kooperativne odvojenosti države i vjerskih zajednica.² U tom smislu, i na Crnu Goru se može odnositi stav da „na podustavnom nivou slika može izgledati drugačije nego što sugerišu tipologije”³ crkveno-državnog odnosa, što se u našoj državi najočitiije ogleda na primjeru ugovora potpisanih sa vjerskim zajednicama, o kojima će kasnije biti riječi, kao i činjenici da su „crnogorski državni organi, institucije, lokalna samouprava, državna preduzeća i drugi javni subjekti dali ogromnu materijalnu pomoć u cilju obnove vjerskog života u Crnoj Gori, što se najbolje vidi u broju novopodignutih ili obnovljenih sakralnih i profanih građevina i u evidentnom povećanju broja vjerskih službenika u proteklom periodu.”⁴

Vjera i vjeroispovijest zaštićene su i kao dio nacionalnog/etničkog identiteta. Članom 79 pod rubrumom „Zaštita identiteta” pripadnicima manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica jemče se prava i slobode koja mogu koristiti pojedinačno i u zajednici sa drugima na izražavanje, čuvanje, razvijanje i javno ispoljavanje vjerske posebnosti, da osnivaju prosvjetna, kulturna i vjerska udruženja uz materijalnu pomoć države, kao i da uspostavljaju i

¹ Iván C. Ibán: „God in Constitutions and Godless Constitutions” u: *Law, Religion, Constitution: Freedom of Religion, Equal Treatment, and the Law*, Ashgate 2013, str. 52.

² *Ibid.*: Naime, samo dvije države evropskog kontinenta pripadaju modelu striktno odvojenosti države i religije — Francuska i Azerbejdžan; sistemu kooperativne odvojenosti pripadaju: Luksemburg, Švedska, Njemačka, Italija, Kipar, Švajcarska, Austrija, Belgija, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Srbija, Litvanija, Letonija, Češka, Slovačka, Ukrajina i Mađarska.

³ Sophie C. van Bijsterveld: „Church and State in Western Europe and the United States: Principles and Perspectives” u: *Brigham Young University Law Review* 2000, str. 991.

⁴ Informacija o potrebi donošenja Predloga zakona o slobodi vjeroispovijesti: <https://www.google.me/?ion=1&espv=2#q=informacija%20o%20potrebi%20dono%20zakona%20o%20vjerskim%20zajednicama>

održavaju kontakte sa građanima i udruženjima van Crne Gore sa kojima imaju zajednička vjerska ubjeđenja.

Osim navedenih članova *Ustava*, religija je na različite načine tretirana i u sljedećim djelovima najvišeg pravnog akta: 25 „Privremeno ograničenje prava i sloboda”, 44 „Pravo azila”, 48 „Prigovor savjesti”, 50 „Zabrana cenzure” i 55 „Zabrana djelovanja i osnivanja”, a dodatno jemstvo ove ustavne slobode sadržano je u članu 8 *Ustava*, pod rubrumom „Zabrana diskriminacije”: „Zabranjena je svaka neposredna ili posredna diskriminacija po bilo kom osnovu.”

2. Zakonodavstvo

Iako niz zakona sadrži rješenja koja se neposredno ili posredno odnose na slobodu vjeroispovijesti, među kojima posebno mjesto zauzima *Zakon o zabrani diskriminacije*, dva su ključna zakona kojima je regulisano ostvarivanje vjerskih prava: *Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica iz 1977. godine*⁵ i *Zakon o svetkovanju vjerskih praznika*⁶.

Zbog toga što je donijet u ranijem socijalističkom sistemu, što podrazumijeva određeni stepen njegove zastarjelosti, a nadasve zbog činjenice obnove državne nezavisnosti 2006. godine, pristupilo se izradi novog — *Zakona o slobodi vjeroispovijesti*. Vlada Crne Gore na sjednici od 3. jula 2015. godine utvrdila je *Nacrt zakona o slobodi vjeroispovijesti*, koji je, nakon burne javne debate, upućen Venecijanskoj komisiji i ODIHR-u, gdje će ovaj zakonski tekst biti provučen kroz skener međunarodnih standarda u oblasti slobode vjeroispovijesti, sabranih u *Smjernicama za pregled zakonodavstva* koje se odnose na vjeru i uvjerenje i *Smjernicama o pravnom subjektivitetu vjerskih zajednica i zajednica uvjerenja*.

2.1. Religija u krivičnom pravu

Religija i religioznost, odnosno vjera i vjeroispovijest, kao jedna od osnovnih društvenih vrijednosti, uživa i posebnu krivičnopravnu zaštitu. *Krivični zakonik Crne Gore* sadrži više krivičnih djela koja ovu društvenu vrijednost imaju za zaštitni objekat, počev od krivičnog djela povreda ravnopravnosti⁷, preko povrede

⁵ *Sl. list SRCG*, br. 9/77, 26/77, 29/89, 39/89, 27/94, 36/03.

⁶ *Sl. list RCG*, br. 56/93, 27/94.

⁷ Član 159 KZ-a: „(1) Ko zbog (...) pripadnosti (...) vjeroispovijesti ili zbog odsustva te pripadnosti (...) drugome uskrati ili ograniči ljudska prava i slobode utvrđene Ustavom, zakonima ili drugim propisima ili opštim aktima ili potvrđenim međunarodnim ugovorima ili mu na osnovu ove razlike daje povlastice ili pogodnosti,

slobode ispoljavanja vjere ili uvjerenja⁸, do sprečavanja javnog skupa⁹ i sprečavanja političkog, sindikalnog i drugog organizovanja i djelovanja¹⁰. Takođe, shodno ustavnoj zabrani izazivanja mržnje po bilo kom osnovu, u KZ je propisano krivično djelo izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti¹¹.

Nadalje, članom 108 *Zakonika o krivičnom postupku* predviđeno je da se ne može saslušati kao svjedok lice koje bi svojim iskazom povrijedilo dužnost čuvanja profesionalne tajne, među kojima je i „vjerski ispovjednik”. Takođe, *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija* propisuje pravo osuđenog lica da vodi religijski život i ostvaruje kontakte sa sveštenim licem svoje vjere, u skladu sa kućnim redom.

Krivično-pravna zaštita uređena je na kvalitetan način, čime je sloboda vjeroispovijesti u Crnoj Gori zaštićena kao jedno od najvrednijih društvenih dobara.

---

kazniće se zatvorom do tri godine. (2) Ako je djelo iz stava 1 ovog člana učinjeno zbog mržnje prema pripadniku grupe određene na osnovu (...) religije (...) kazniće se zatvorom od tri mjeseca do pet godina. (3) Ako djelo iz stava 2 ovog člana učini službeno lice u vršenju službe, kazniće se zatvorom od jedne do osam godina.”

⁸ Član 161 KZ-a: „(1) Ko sprječava ili ograničava slobodu vjerovanja ili ispovijedanja vjere, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do dvije godine. (2) Kaznom iz stava 1 ovog člana kazniće se i ko sprječava ili ometa vršenje vjerskih obreda. (3) Ko prinudava drugog da se izjašnjava o svom vjerskom uvjerenju, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine. (4) Službeno lice koje učini djelo iz st. 1 do 3 ovog člana, kazniće se zatvorom do tri godine.”

⁹ Član 181 KZ-a: „(1) Ko silom, prijetnjom, obmanom ili na drugi način spriječi ili ometa javni skup koji je organizovan u skladu sa zakonom, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine. (2) Ako djelo iz stava 1 ovog člana učini službeno lice u vršenju službe, kazniće se zatvorom od tri mjeseca do tri godine.”

¹⁰ Član 182 KZ-a: „Ko svjesnim kršenjem zakona ili na drugi protivpravan način spriječi ili ometa političko, sindikalno ili drugo organizovanje ili djelovanje građana ili djelovanje njihovih političkih, sindikalnih ili drugih organizacija, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine.”

¹¹ Član 370 KZ-a: „(1) Ko javno podstiče na nasilje ili mržnju prema grupi ili članu grupe koja je određena na osnovu (...) religije (...) kazniće se zatvorom od šest mjeseci do pet godina. (2) Kaznom iz stava 1 ovog člana kazniće se i ko javno odobrava, negira postojanje ili značajno umanjuje težinu krivičnih djela genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina učinjenih protiv grupe ili člana grupe koja je određena na osnovu (...) religije (...) na način koji može dovesti do nasilja ili izazvati mržnju prema grupi lica ili članu takve grupe, ukoliko su ta krivična djela utvrđena pravosnažnom presudom suda u Crnoj Gori ili međunarodnog krivičnog suda. (3) Ako je djelo iz st. 1 i 2 ovog člana učinjeno prinudom, zlostavljanjem, ugrožavanjem sigurnosti, izlaganjem poruzi (...) vjerskih simbola (...) učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina. (4) Ko djelo iz st. 1 do 3 ovog člana vrši zloupotrebom položaja ili ako je usljed tih djela došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posljedica za zajednički život naroda, nacionalnih manjina ili etičnih grupa koje žive u Crnoj Gori, kazniće se za djelo iz stava 1 ovog člana zatvorom od jedne do osam godina, a za djelo iz st. 2 i 3 zatvorom od dvije do deset godina.”

3. Ugovori

Gotovo istovremeno sa odlukom da se pristupi izradi novog zakona o slobodi vjeroispovijesti, Crna Gora je prihvatila sistem pojedinačnog — ugovornog regulisanja odnosa sa vjerskim zajednicama. Najprije je zaključen *Temeljni ugovor između Crne Gore i Svete Stolice*, 24. juna 2011. godine, da bi godinu dana kasnije Vlada zaključila ugovore o uređenju odnosa od zajedničkog interesa sa Islamskom (30. januara 2012. godine) i Jevrejskom zajednicom (31. januara 2012. godine).

Razlika između zaključenih ugovora je u tome što je *Temeljni ugovor između Crne Gore i Svete Stolice* bilateralni međunarodni ugovor koji je, potvrđen i objavljen shodno članu 9 *Ustava Crne Gore*, dio unutrašnjeg pravnog poretka Crne Gore, ima primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primjenjuje kada odnose reguliše drugačije od unutrašnjeg zakonodavstva.

Zajednički pak imenitelj navedenim ugovorima jeste njihov politički *rationale*, tj. opredjeljenje ugovornih strana za unapređenje odnosa između države i vjerskih zajednica, u duhu „benevolentne odvojenosti”.¹²

4. Institucionalni okvir

Institucionalni okvir za odnos države i vjerskih zajednica mijenjao se nekoliko puta u posljednje dvije decenije. Najprije je 1993. osnovano Ministarstvo vjera, koje je ukinuto 2003. godine, nakon čega je poslove iz djelokruga njegovih nadležnosti preuzeo Generalni sekretarijat Vlade, zatim Ministarstvo pravde i ljudskih prava, da bi *Uredbom o organizaciji i načinu rada državne uprave* za resorno ministarstvo bilo određeno Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, gdje je obrazovana organizaciona jedinica Direktorat za odnose sa vjerskim zajednicama. Takođe, vjerski poglavari učestvovali su u radu Republičkog savjeta za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa, pod pokroviteljstvom predsjednika republike, koji je ukinut 2007. godine.¹³

Uprkos određenim sporenjima na relaciji država — vjerske zajednice, kao i unutar korpusa vjerskih zajednica, postoji potencijal za razvoj dijaloga,

¹² Balász Shanda: „The Recent Developments of Church-State Relations in Central Europe” u: *Law and Religion in 21st Century: Relations Between States and Religious Communities*, Ashgate 2010, str. 165.

¹³ Informacija o potrebi donošenja Predloga zakona o slobodi vjeroispovijesti: <https://www.google.me/?ion=1&espv=2#q=informacija%20o%20potrebi%20dono%C5%A1enja%20zakona%20o%20vjerskim%20zajednicama>

uključujući njegovu (ponovnu) institucionalizaciju. Okrugli sto o *Nacrtu zakona o slobodi vjeroispovijesti*, održan 14. septembra 2015. godine, jedan je od pokazatelja da predstavnici vjerskih zajednica, čak i onih među kojima postoje radikalna sporenja, mogu sjesti za isti sto i voditi dijalog sa predstavnicima države.¹⁴ Dalji razvoj dijaloga obezbijedio bi vjerskim zajednicama da daju onaj „poseban doprinos” politikama, koji je, uz identitet vjerskih zajednica, u pravu Evropske unije prepoznat kao *ratio legis* normativnog regulisanja njihovog dijaloga sa institucijama Evropske unije: „Unija poštuje i ne utiče na status koji crkve i vjerska udruženja ili zajednice imaju u nacionalnim sistemima država članica. Unija jednako poštuje status filozofskih i nekonzfesionalnih organizacija. Priznajući njihov identitet i njihov specifični doprinos, Unija održava otvoren, transparentan i redovan dijalog s tim crkvama i organizacijama.”¹⁵

Mehanizmi saradnje države sa subjektima civilnog društva mogu poslužiti, *mutatis mutandis*, kao model za saradnju sa vjerskim zajednicama, uvažavajući ontološku razliku i činjenicu da vjerske zajednice ne pripadaju civilnom društvu u užem smislu, a da, s druge strane, vjerske zajednice, kako navodi Gerhard Robbers, „svojim javnim stavovima doprinose razvoju pluralističke, demokratske države kao što to javnim stavovima čine sindikati, udruženja pisaca, novinara i umjetnika, ili predstavnika privrednih preduzeća”, pa je „uticaj religije na društvena pitanja više nego prihvatljiv” i predstavlja „nešto normalno u otvorenoj, demokratskoj državi, zasnovanoj na ljudskim pravima”.¹⁶ U tom smislu, potrebno je da država dalje razvija inkluzivnu sekularnost, odnosno pozitivnu neutralnost prema vjerskim zajednicama, kao „koncept koji obavezuje državu da aktivno podržava religiju i da obezbjeđuje prostor za njen razvoj”¹⁷.

A simile, ako postoji Savjet za razvoj nevladinih organizacija, kao moguće rješenje za institucionalizaciju dijaloga između države i vjerskih zajednica vrijedi razmišljati u pravcu obrazovanja savjeta za saradnju sa vjerskim zajednicama. Na taj način obezbijedio bi se dodatni mehanizam za učešće vjerskih zajednica u procedurama participativne demokratije u Crnoj Gori.

¹⁴ http://www.minmanj.gov.me/rubrike/Direktorat_za_odnose_sa_vjerskim_zajednicama/152302/Odrzan-Okrugli-sto-o-Nacrtu-zakona-o-slobosi.html

¹⁵ Član 17 *Ugovora o funkcionisanju Evropske unije*.

¹⁶ Gerhard Robbers: „Church and State Relations in the Constitutions” u: *Law, Religion, Constitution: Freedom of Religion, Equal Treatment, and the Law*, Ashgate 2013, str. 66.

¹⁷ *Ibid.*, str. 65.

5. Zaključak

Iako se, poput drugih postsocijalističkih država, još uvijek nalazi u procesu „kompleksne tranzicije”¹⁸ i „konsolidacije crkveno-državnog odnosa”¹⁹, Crna Gora je država u kojoj se poštuje sloboda vjeroispovijesti.

Višestruke ustavne garancije usklađene sa međunarodnim standardima, kvalitetna krivičnopravna zaštita, tekuća reforma zakonodavnog okvira, kao i razvijanje ugovornog odnosa sa vjerskim zajednicama, pokazatelji su pažnje koja se u Crnoj Gori posvećuje slobodi vjeroispovijesti u svim njenim aspektima.

Zaokruživanje pravnog okvira u oblasti slobode vjeroispovijesti podrazumijeva donošenje novog zakona kojim će se, u skladu sa međunarodnim standardima, regulisati ostvarivanje ustavom zajemčene slobode vjeroispovijesti, kao i institucionalizaciju dijaloga države sa crkvama i vjerskim zajednicama.

Kao preduslov za uspostavljanje kvalitetnog normativno-institucionalnog okvira u ovoj oblasti javlja se potreba za odgovorom na „pravoslavno pitanje”, kao jedinu nepoznatu u jednačini odnosa između države i vjerskih zajednica u Crnoj Gori.

---

¹⁸ Giovanni Barberini: „States and Religions in Post-Communist Europe” u: *Law and Religion in 21st Century: Relations Between States and Religious Communities*, Ashgate 2010, str. 147.

¹⁹ Balász Shanda: „The Recent Developments of Church-State Relations in Central Europe” u: *Law and Religion in 21st Century: Relations Between States and Religious Communities*, Ashgate 2010, str. 165.

Borislav ĐUKANOVIĆ
Nikola ŠARANOVIĆ

RELIGIOZNOST U PRAVNOM PORETKU CRNE GORE

Rezime

Ciljevi ovih istraživanja su mjerenje stepena klasične religioznosti u cjelini i po pojedinim dimenzijama i ispitivanje strukture religioznosti u tri religijske zajednice u Crnoj Gori: pravoslavci, muslimani i katolici.

Po istoj metodologiji provedena su dva istraživanja: 1999. i 2016. godine, prvo na uzorku od 650, a drugo na uzorku od 878 ispitanika. Dvostepeni, stratifikovani uzorci birani su po istoj proceduri.

Instrumenti za mjerenje religioznosti su bile četiri skale sa po 10 ajtema: skala religijskog vjerovanja (V-skala), skala religijskog ponašanja (B-skala), skala religijskog praktikovanja (P-skala) i skala religijskog znanja (K-skala). V i B skala su bile identične za pravoslavce, katolike i pripadnike islamske vjeroispovijesti, dok su skale religijskog praktikovanja i znanja bile različite za svaku religijsku zajednicu. Treba istaći da su skale pokazale izvanredna metrijska svojstva koja se približavaju onim za psihološke testove.

Intezitet religioznosti mjerjen je tako što smo na osnovu ukupnih skorova na sklama (od minimalno 40 do maksimalno 170 poena; po maksimalno 50 poena na svakoj od tri prve skale i maksimalno 20 poena na skali znanja — K-skali, jer ima binarnu razdiobu) izvršili podjelu na tri stepena religioznosti: niska religioznost (do 96 poena), srednja religioznost (od 97 do 137 poena) i visoka religioznost (od 137 poena do 170 poena).

U prvom istraživanju 1999. godine niskoreligioznih na nivou cjelokupnog uzorka bilo je 20,7%, srednjereligioznih 57,1% i visokoreligioznih 22,2%. U drugom istraživanju 2016. godine niskoreligioznih je bilo 20,6%, srednjereligioznih 57,7% i visokoreligioznih 21,7%. Osim što na nivou cjelokupnog uzorka nije došlo do značajnijih promjena u intenzitetu religioznosti, crnogorsko društvo u cjelini spada u visokoreligiozna društva. Posmatrajući po konfesijama, pravoslavci su relativno najmanje religiozni, katolici prosječno nešto više, dok su pripadnici islamske vjeroispovijesti prema rezultatima oba istraživanja osjetno religiozniji od obje hrišćanske konfesije. Generalno, skale religijskog vjerovanja i ponašanja imaju najveće prosječne skorove u oba istraživanja, što najviše doprinosi prosječno visokoj ukupnoj religioznosti crnogorskog stanovništva u oba istraživanja, a zatim i skala religijskog praktikovanja. Pripadnici sve tri konfesije slabo poznaju religijsku doktrinu.

Uzimajući u obzir glavne rezultate oba istraživanja, pravoslavci su relativno najmanje religiozni, ali je kompozit religioznosti od tri skale (V, B i P) kod njih najkonzistentniji u strukturalnom smislu, dok su pripadnici islamske vjeroispovijesti najreligiozniji, ali je kompozit pomenute tri skale kod pripadnika islamske vjeroispovijesti relativno najslabiji. U tom strukturalnom pogledu katolici su bliži pravoslavcima nego pripadnicima islamske vjeroispovijesti.

Poslije OBLIMIN rotacije IMAGE faktorske analize pokazalo se da se skala vjerovanja u sve tri religijske grupacije izdvojila u cjelini ili najvećim dijelom na prvom, najjačem faktoru sa vrlo visokim saturacijama u oba istraživanja i u svim religijskim grupacijama, tako da skala vjerovanja može da bude veoma pouzdan supstitit za mjerenje ukupne religioznosti. U strukturalnom pogledu, a ne u kvantitativnom, druga po značaju je skala ponašanja vjernika u svakodnevnom životu u skladu sa moralno-religijskim načelima crkvenog učenja (B-skala). Ona najbolje korelira sa skalom vjerovanja (naročito kod hrišćana), tako da se ona u strukturalnom smislu prije može tumačiti kao podvarijanta skale vjerovanja, nego kao potpuno posebna dimenzija institucionalne religioznosti. Zato i B-skala, kada želimo brzo da ispitamo ukupnu institucionalnu religioznost, može da bude supstitit u sve tri konfesije.

Skala religijskog praktikovanja (P-skala) takođe čini kompozit religioznosti, ali su se u religijskom praktikovanju ispoljile najznačajnije promjene između dva istraživanja. Prvo, kod pripadnika islamske vjeroispovijesti 2016. godine na skali religijskog praktikovanja izdvojio se veći broj ajtema, sa većim saturacijama nego 1999. godine i, što je posebno važno, sa slabijim korelacijama sa skorovima skala vjerovanja i ponašanja, tako da kod ove religijske grupacije praktikovanje prije čini izdvojenu skalu, nego što ulazi u kompozit od ranije navedene tri skale religioznosti. Po tome se pripadnici islamske vjeroispovijesti značajno razlikuju od katolika, a posebno od pravoslavaca. Ono što im je zajedničko sa pripadnicima hrišćanskih konfesija je da se u istraživanju 2016. godine skala religijskog praktikovanja pocijepala na faktore koji uključuju religioznost i faktor nereligioznosti. Ovo cijepanje skale religijskog praktikovanja je naročito izraženo kod katolika, a manje kod pravoslavaca i pripadnika islamske vjeroispovijesti. Da li to ukazuje da je, uprkos činjenici da intenzitet religioznosti u 2016. u Crnoj Gori nije slabiji nego 1999. godine, ipak strukturalno religioznost manje čvrsta, naročito kod pripadnika islamske vjeroispovijesti, a zatim kod katolika, a manje kod pravoslavaca? Autori su iznijeli pretpostavku koja može biti polazna istraživačka osnova istraživanja o uticaju novih neoliberalnih kapitalističkih obrazaca na religioznost. Pretpostavka autora je da religije u sve tri grupacije nemaju adekvatne odgovore ili uopšte nemaju odgovore na brojne izazove i iskušenja vjernika pred neoliberalno utemeljenim obrascima svakodnevnog života.

Kao što smo već istakli, skala religijskog znanja je najslabija; pripadnici sve tri religijske grupacije pokazali su slabo poznavanje doktrine vlastite religije, ali katolici relativno najbolje, tako da ova skala ne čini kompozit religioznosti niti je uopšte pouzdana u mjerenju intenziteta religioznosti.

U završnom dijelu istraživanja autori su ispitali povezanost socijalno-demografskih obilježja ispitanika sa ukupnom religioznošću i religioznošću po skalama za tri religijske grupacije.

Nađene su značajne regionalne razlike, pripadnici sjevernog regiona su značajno religiozniji nego pripadnici centralnog i južnog, a saseoska područja su tradicionalno najreligiozniji i u Crnoj Gori.

Pokazalo se da prema polu u istraživanju 1999. godine nijesu utvrđene statistički značajne razlike, a u istraživanju 2016. jesu. Naime, žene su značajno sklonije religijskom vjerovanju i praktikovanju nego muškarci u dvije hrišćanske konfesije, dok među pripadnicima islamske vjeroispovijesti polne razlike u pogledu ukupne i pojedinačnih dimenzija religioznosti nijesu utvrđene.

Najznačajnije odstupanje u istraživanju socijalno-demografskih obilježja 2016. godine predstavlja odnos starosti i religioznosti. U istraživanju 1999. godine utvrđena je pozitivna korelacija između starosti i intenziteta religioznosti u svim religijskim grupacijama, a u istraživanju 2016. godine nije. Između ukupne religioznosti i starosti pravoslavaca nijesu nađene korelacije, dok su po sklama ustanovljene blage pozitivne veze između starosti i svakodnevnog ponašanja u skladu sa moralno-religijskim normama, kao i religijskog praktikovanja. Kod katolika je korelacija bila negativna; mlađi su u cjelini religiozniji i značajno bolje poznaju religijsku doktrinu. Između starosti i ukupne religioznosti, kao i religioznosti po skalama nijesu nađene bilo kakve značajne korelacije.

Kada je riječ o obrazovanju onda postoji negativna korelacija između stepena obrazovanja i religioznosti, posmatrano po ukupnom skorou religioznosti ili skorovima po skalama, gdje su rezultati u oba istraživanja relativno slični.

Kada je riječ o zanimanju, zapaža se da su domaćice i poljoprivrednici najreligioznija kategorija, a stručnjaci najmanje religiozni.

Po socijalnom porijeklu najreligiozniji su pripadnici zemljoradničkog, a zatim radničkog socijalnog porijekla, vjerovatno zbog skorašnje povezanosti sa selom.

Po bračnom stanju su najreligiozniji udovci/udovice, a najmanje religiozni neoženjeni/neudati.

Zanimljivo je pomenuti da nijesu utvrđene povezanosti između veličine porodice i skorova ukupne religioznosti, kao i skorova po skalama, ali jesu sa novčanim primanjima. Sa visinom primanja opada ukupna religioznost, kao i religioznost po skalama, izuzev skale znanja. Međutim, sa veličinom stana ova korelacija nije negativna već pozitivna: oni sa većim stanovima/kućama značajno su religiozniji i značajno skloniji religijskom praktikovanju. Ovaj nalaz je artefakt religioznosti poljoprivrednika koji imaju veće kuće i skloniji su obrednoj religioznosti.

Najzad, u najkraćim crtama prikazaćemo sociološke „profile” religioznih i nereligioznih u Crnoj Gori.

Visokoreligiozni potiče iz sjevernog regiona Crne Gore, značajno češće sa sela ili iz malog grada, češće je ženskog pola, starijeg uzrasta, ali to ne mora da bude pravilo. Niskog je obrazovanja, a po zanimanju najčešće domaćica ili poljoprivrednik i zemljoradničkog socijalnog porijekla. Struktura porodice po brojnosti je nebitna, ali su zato značajno češće sa niskim primanjima.

Nereligiozni je iz južnog, eventualno centralnog regiona Crne Gore, iz Podgorice, muškog roda, mlađi (iako to ne mora da bude pravilo), visokoobrazovan, stručnjak i sa visokim prosječnim mjesečnim primanjima po članu domaćinstva.

U posebnom dijelu rada religioznost je tretirana kao vrijednost zaštićena i promovisana u pravnom poretku, počev od ustavnih garancija slobode vjeroispovijesti i međunarodnih standarda u ovoj oblasti, preko sistema odnosa države i crkava i vjerskih zajednica, zatim zakonodavstva, s posebnim osvrtom na krivično, do institucionalnog okvira u Crnoj Gori.

Obuhvaćeni su ključni aspekti religioznosti: *forum internum* i *forum externum*, individualni i kolektivni aspekt slobode vjere, odnosno vjeroispovijesti, kao osnovnog ljudskog prava; religioznost kao jedna od osnovnih društvenih vrijednosti zaštićena krivičnim zakonodavstvom; zakonsko regulisanje statusa crkava i vjerskih zajednica, kao i ugovorno regulisanje odnosa države sa crkvama i vjerskim zajednicama (pod ustavnim generičkim pojmom „vjerske zajednice”), odnosno sistem kooperativne odvojenosti za koji se opredijelila naša država.

Imajući u vidu da ovaj dio rada služi kao prilog osnovnom tekstu o rezultatima sociološkog istraživanja religioznosti, u njemu se ne iscrpljuje punoća materije religioznosti u pravnom poretku. Ipak, iz predstavljenog se može zaključiti da je, i pored određenih otvorenih pitanja i sporenja na relaciji država — crkve i vjerske zajednice, kao i unutar korpusa crkava i vjerskih zajednica, Crna Gora država u kojoj se sloboda vjere, odnosno vjeroispovijesti, poštuje kao jedno od osnovnih ljudskih prava i kao jedna od osnovnih društvenih vrijednosti.

LITERATURA

- [1] <http://www.europeanvaluesstudy.eu/page/about-evs.html>
- [2] Bakrač, V. (2013) *Religija i mladi. Religioznost mladih u Crnoj Gori*. Podgorica, Narodna knjiga.
- [3] Blagojević, M. (2008) *Religiozna Evropa, Rusija i Srbija juče i danas — argumenti empirijske evidencije: slučaj Evropa*. *Filosofija i društvo*, 19 (3) str. 275–294.
- [4] Ammerman, N. (1997) „Golden Rule Christianity: Lived Religion in the American Mainstream.” Pp.196–216 in *Lived Religion in America*, edited by D. Hall. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- [5] Ammerman, N. (2007) *Everyday Religion: Observing Modern Religious Lives*. New York: Oxford University Press.
- [6] Berger, P. (1967) *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Garden City, NY: Doubleday.
- [7] Casanova, J. (1994) *Public Religions in the Modern World*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- [8] Chaves, M. (2004) *Congregations in America*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- [9] Luckmann, T. (1967) *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. New York: Macmillan.
- [10] Berger, P., Davie, G. and Fokas, E. (2008) *Religious America, secular Europe? A theme and variations*. Aldershot: Ashgate.
- [11] Charron, A. (1996) Catholicisme culturel et identité chrétienne. In: Caulier, B. (eds.) *Religion, sécularisation, modernité. Les expériences francophones en Amérique du Nord*. Québec: Presses de l'Université Laval, 157–190.
- [12] Davie, G. (2000) *Religion in modern Europe. A memory mutates*. Oxford: Oxford University Press.
- [13] Davie, G. (2006) *Religion in Europe in the 21st century: The factors to take into account*. *Archives européennes de sociologie* 47(2): 271–296.
- [14] Grand'Maison, J. (1970) *Nationalisme et religion*. Montréal: Éditions Beauchemin.
- [15] Hervieu-Léger, D. (2003) *Catholicisme, la fin d'un monde*. Paris: Bayard.
- [16] Le Bras, G. (1955) *Études de sociologie religieuse. Vol 1*. Paris: Presses Universitaires de France.
- [17] Martin, D. (1978) *A general theory of secularization*. Oxford: Blackwell.
- [18] Meunier, É. M. (2007) *Le pari personnaliste: Modernité et catholicisme au 20ème siècle*. Saint Laurent: Fides.
- [19] Pérez-Agote, A. (2010) *Religious change in Spain*. *Social Compass* 57(2): 224–334.
- [20] Tschannen, O. (1992) *Les théories de la sécularisation*. Genève: Librairie Droz.
- [21] Buznjuk, D. (2004) *Uvod u sociologiju religije*. Beograd, Institut za političke studije.
- [22] Bešić, M. (2010) „Vjera i društvo”. U: *Crna Gora u XXI stoljeću u eri kompetitivnosti*. Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

- [23] Berger, L. P. (2010a) „Pravoslavlje i globalni pluralizam”. U: Đorđević, D., Jovanović, M. (priredivači) *Mogućnosti i dometi socijalnog učenja pravoslavlja i Pravoslavne crkve* (str. 347–358), Beograd — Niš, Konrad Adenauer i JUNIR.
- [24] Blagojević, M. (2005) *Religija i crkva u transformacijama društva*. Beograd, Filip Višnjić.
- [25] Cvitković, I. (1996) *Sociologija religije*. Sarajevo, Univerzitetska knjiga.
- [26] Ćimić, E. (1984) *Drama ateizacije*. Beograd, NIRO Mladost.
- [27] Doner, F. M. (2002) „Muhamed i halifat”. U: Espozito, Dž. (ur.) *Oksfordska istorija islama*. Beograd, CLIO.
- [28] Đorđević, B. D. (1994) *Beg od crkve*. Knjaževac, Nota.
- [29] Đorđević, D. (2001) *Sociologija forever*. Niš, Punta.
- [30] Blagojević, M. (2010) „Aktuelna religioznost građana Srbije”. U: *Religioznost u Srbiji 2010*. (str. 43–72) Beograd, Hrišćaski kulturni centar, Centar za integracije, Fondacija Konrad Adenauer.
- [31] Eliade, M. (1996) *Vodič kroz svetske religije*. Beograd, Narodna knjiga — Alfa.
- [32] Hamilton, M. (1998) *Sociologija religije*. Beograd, CLIO.
- [33] Klonbauch, H. (2004) *Sociologija religije*. Zagreb, Demetra.
- [34] Đorđević, D. (priredivač, 1994) *Povratak svetog*. Niš, Gradina.
- [35] Marinović-Jerolimov, D. (1995) *Višedimenzionalni pristup u istraživanju religioznosti: smjernice za istraživanje u Hrvatskoj*. Zagreb, Institut za društvena istraživanja.
- [36] Pantić, D. (1988) *Promene religioznosti građana Srbije*. Sociološki pregled, Sociološki pregled, 27 (1–4), str. 177–204.
- [37] Otto, R. (1983) *Sveto*. Sarajevo, Svjetlost.
- [38] Pavićević, V. (1980) *Sociologija religije s elementima filosofije religije*. Beograd, BIGZ.
- [39] Šušnjić, Đ. (1995) *Religija I i II*. Beograd, Čigoja štampa.
- [40] Tanasković, D. (2010) *Islam dogma i život*. Beograd, Srpska književna zadruga.
- [41] Ver, T. (2001) *Srpska pravoslavna crkva*. Beograd, Zavet.
- [42] Pantić, D. (1988) *Klasična i svetovna religioznost*. Centar za politikološka i javnomnjenjska istraživanja.
- [43] Pantić, D. (1991) *Religioznost građana Jugoslavije. Jugoslavija na kriznoj prekretnici*. Beograd: IDN — Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- [44] Vukomanović, M. (1997) *Karakter religijskih promena u zemljama u tranziciji: primer pravoslavnih crkava u Rusiji i Jugoslaviji*. Beograd, Čigoja štampa.
- [45] Pojatina, S. (1988) *Religija i religioznost u jugoslovenskom društvu. Empirijska istraživanja društvene svijesti*. Beograd, Centar za društvena istraživanja.
- [46] Vukomanović, M. (2004) *Religija*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- [47] Yinger, M. (1970) *The Scientific Study of Religion*. New York: Macmillan.
- [48] Đorđević, D. (1984) *Sekularizacija i pravoslavlje*. Beograd, Kultura.